

Apstrakti tekstova i teze za izlaganja na konferenciji

Boris Kanzleiter: 1968 u Jugoslaviji. Protest između Istoka i Zapada

Milivoj Bešlin: Uticaji "1968-me" na političku situaciju u Jugoslaviji

Krunoslav Stojaković: „Na putu ka »filozofskom teatru«? Praxis i nove tendencije u jugoslovenskom pozorištu tokom 1960. god.“

Đorđe Tomić: Društveni pokreti: pitanja, pojmovi, teorije i metode

Sezgin Boynik: "Situacionizam" Crnog talasa

Branka Ćurčić: Efekat 1968. godine – Neoavangardna umetnost i anticipacija nematerijalnog rada u doba neoliberalnog kapitalizma

Vladan Jeremić: Politike vizuelnih reprezentacija i interpretacija arhiva jugoslovenskog pankaa i novog talasa (1979 – 1984)

Dragomir Olujić Oluja: Tiha voda breg roni. Živeli smo kao da smo slobodni. Disidenti u SFRJ: Slobodni univerzitet 1976-1984.

Goran Musić: Jugoslovenski radnički pokret 1980 – 1991

Krunoslav Stojaković: „Samo da rata ne bude!“ Prešućena povijest »Udruženja za jugoslavensku demokratsku inicijativu (UJDI)« i antiratne opozicije u Jugoslaviji

Marijana Stojčić: Proleter i svih zemalja- ko vam pere čarape? Feministički pokret u Jugoslaviji 1978-1989

Adriana Zaharijević: Ko se boji feminizma još?

Lidija Vasiljević: Pitanje klase i roda – „Možda je rođena s tim ? „

Đorđe Tomić: Ulične studije – Odsek: Protest! Studentski protesti tokom „ere Milošević“

Petar Atanacković, Željko Klarić: Novi Socijalni pokreti u Srbiji. Između apatije, protesta i NGO profesionalizacije

1968 u Jugoslaviji. Tema koja čeka istraživanje

40-godišnjica studentskog pokreta 1968. prošle godine u mnogim zemljama je bila povod za intenzivne javne aktivnosti. To je prilično neobično za podsećanje na jedan istorijski događaj. Razlog za to je verovatno u tome što su mnogi akteri iz 1968. i danas vrlo prisutni u javnosti kao političari, intelektualci i/ili umetnici, bar u zemljama kao što su Nemačka, Francuska i Češka, gde 1968. važi kao jedan snažan iskorak iz uobičajenog toka u posleratnoj istoriji. Očigledno je da su kod velikog broja aktera protesti pre 40 godina često oblikovali jedan specifični pogled na svet. Iskustvo iz 1968, u mnogim slučajevima, povezuje u međuvremenu promenjene političke i lične biografije. Mada su tadašnji akteri često menjali politička opredeljenja, 1968. je i dalje jedan značajan izvor za njihov politički i lični identitet. Aktivnosti u pokretu tokom 1968. godine mnogim akterima predstavlja neku vrstu „kulturnog kapitala“ (Pierre Bourdieu) i često služe za legitimiranje njihove političke ili intelektualne biografije.

Sa druge strane, 1968. je tema koja zanima i mnoge mlade ljudi koji pre 40 godine još nisu bili ni rođeni. Teme pokreta iz 1968, kao što su anti-autoritarizam ili protest protiv rata, očigledno su i danas vrlo relevantne. Tokom 2008. postalo je očigledno da na međunarodnom nivou postoje snažni naponi za naučno proučavanje 1968. godine. Postoji veliki broj naučnih radova o različitim aspektima fenomena. Prema jednoj listi na web siteu amazon.de samo na nemačkom jeziku u knjižarama trenutno ima 49 knjiga o 1968. Od njih polovina su naučnog karaktera. Teme variraju od „1968. i autorski film“, preko „1968. i Frankfurtska škola“ ili „1968. i feminizam“, do istraživanja o 1968. u pojedinim gradovima, globalnih pregleda ili zbornika dokumenata itd.¹

Rezultati istraživačkog rada su zaista zanimljivi. Između ostalog, potvrđuju tezu o 1968. kao globalnom socijalnom pokretu kao jednoj vrsti „pluralnog jedinstva“.² To znači da su protesti bili globalni u smislu jednog iznenađajućeg sinhroniciteta protestnih događanja na Zapadu, Istoku i Jugu planete i jedna vrsta međunarodnog transfera ideja, simbola i protestnih praksi. Ali, istovremeno, važno je naglasiti da je, naravno, svaki lokalni protest imao svoje posebne karakteristike. Evidentno je i da se nigde nije radilo o jednom homogenom pokretu nego o mnoštvu pokreta koji su se na neki način povezali: studentski, radnički, anti-kolonijalistički, umetnički, ženski, anti-ratni, black power, gay liberation itd.

Ima još jedan važan rezultat istorijskih istraživanja! Priča o 1968. nema smisla ako gledamo samo na kalendarsku 1968. godinu. U stvari, svugde se radi o protestnim ciklusima koji traju mnogo više godina i imaju različite faze konstitucije, radikalizacije, integracije ili represije. Ponekad klimaks događaja nije ni bio 1968, negde ranije (Urugvaj, 1966), a negde kasnije (Italija, 1969). Uspon i pad tzv. Nove levice odvija se između 1956. - posle intervencije Sovjetskog Saveza u Mađarskoj - i sredine 70-tih godina, kada su pokreti nastali u kontekstu 1968. ili ugušeni represijom, kao u Južnoj Americi, ili su se konvertovali u druge oblike socijalnih pokreta.

Ako poredimo istraživanja studentskog pokreta 1968. u zemljama bivše Jugoslavije sa istraživanjima u drugim zemljama, moramo da konstatujemo da je taj proces ovde na žalost vrlo slab. Ali, pozitivno je što se tema 1968. tokom 2008. i u zemljama bivše Jugoslavije prvi put javlja u medijama i u široj javnosti. Na primer, u Beogradu su održane dve izložbe i niz tribina i sličnih aktivnosti. I u Ljubljani, Zagrebu i Sarajevu 1968. je bila predmet različitih aktivnosti. Ali, o 1968. u

¹ Za jednu bibliografiju o radovima na nemačkom jeziku vidi: Manfred Lauer mann: Vierzig Jahre 1968. Ein Literaturüberblick, in: Berliner Debatte Initial 20/1 (2009), S.111-149.

² Vgl. Ebbinghaus, Angelika (Hg.): Die 68er. Schlüsseltexte der globalen Revolte, Wien 2008a (Promedia), S.10.

Jugoslaviji do danas praktično ne postoji ni jedna ozbiljna naučna studija, osim „Sukoba – izazov sociologiji“ Nebojše Popova, „studije slučaja“ koju je završio već polovinom 70-ith.

Ima dobro objašnjenje za to!? (1) Tema je u socijalističkoj Jugoslaviji bila neka vrsta tabua. (2) Od 90-tih do danas materijalni i drugi uslovi za istorijska istraživanja generalno su bili veoma loši, na primer nedostatak stipendija. (3) Nema puno ni ozbiljnih istraživanja o socijalističkoj Jugoslaviji, i današnji istoričari često preskaču period između 1945. i 1991; u post-jugoslovenskom periodu traženja novog nacionalnog identiteta veliki broj istoričara radije se bavi periodom formiranja nacionalnog identiteta u 19. veku ili traženjem „korena“ nacije u srednjem veku ili još ranije, pa studentskom pokretu u tom kontekstu naravno nema mesta. (4) Studentski pokret 1968. je bio izrazito levičarski i pro-jugoslovenski, a današnji su istoričari (bar na Balkanu) često vrlo konzervativno i nacionalistički opredeljeni; na žalost i strani istoričari koji se bave bivšom Jugoslavijom su preskakali ovu temu, i oni su se bavili uglavnom nacionalnim pitanjem ili istraživanjem etničkih odnosa. Uzgred, zanimljivo i frustrirajuće je da do danas ne postoji ni jedna ozbiljna sinteza o ekstremno važnim temama kao što su, na primer, svakodnevni život u socijalističkoj Jugoslaviji i radničko samoupravljanje.

Ja bih sada pokušao da objasnim zašto mislim da je studentski pokret 1968. u Jugoslaviji jedna veoma zanimljiva i vrlo značajna i važna tema koja je relevantna ne samo za istorijska istraživanja u Jugoslaviji nego i za naučnu diskusiju na međunarodnom nivou i, čak, za jednu aktuelnu političku raspravu. U 30 minuta nije, naravno, moguće ulaziti u detalje. Ja bih pričao smo o tri dimenzije: (1) specifičnosti 1968. u Jugoslaviji u međunarodnom kontekstu, (2) studentski pokret kao politička alternativa u Jugoslaviji i (3) značaj 1968.

Specifičnosti 1968. u Jugoslaviji u međunarodnom kontekstu

U kontekstu globalnog „pluralnog jedinstva“ 1968. godine događaji u Jugoslaviji predstavljaju jedan poseban slučaj. Jugoslavija posle raskida sa staljinizmom 1948. godine bila je jedna vrsta hibrida Istoka i Zapada. Ta hibridnost se vidi i u studentskom pokretu 1968. Protesti u Jugoslaviji su istovremeno integrisali elemente protestnih pokreta iz socijalističkog bloka (pre svega iz Poljske), kapitalističkog Zapada i, na izvestan način, iz post-kolonijalnih zemalja u tzv. Trećem svetu. U tom smislu, mislim da je studentski pokret u Jugoslaviji, bar na idejnom nivou, čak neka vrsta „sinteze“ globalnog pokreta 1968. To možda zvuči dosta bombastično, ali pokušaću da objasnim zašto tako mislim.

Ako čitamo dokumente iz štrajka na Beogradskom univerzitetu i, zatim, protesta u Zagrebu, Ljubljani i u Sarajevu tokom juna 1968, očito je da je jedan od glavnih zahteva bila demokratizacija društva. 1968. jeste protest protiv autoritarnog režima u SFRJ. Ja ću samo da kratko citiram Rezoluciju, koju su štrajkači (na)pisali 3. juna 1968:

„Postojanje jakih birokratskih snaga u našem društvu zahteva:

- demokratizaciju svih društveno-političkih organizacija a posebno Saveza komunista,
- demokratizaciju svih sredstava informisanja i formiranja javnog mnjenja,
- slobodu zboru i demonstracije“³

Ovi zahtevi nisu bili samo retorički, nego su proizlazili iz jednog univerzalnog koncepta slobode imanentnog celom pokretu. Tzv. humanistički marksizam i teorija Nove levice, kao glavni idejni inspiratori studentskog pokreta, naglašavali su slobodu i mogućnosti subjekta u društvu i u istorijskom procesu. Vidimo da su sloboda individuuma i odnosi između subjekta i kolektiva, odnosno čoveka i društva, glavna tema kulturne produkcije oslonjene na studentski pokret. To je glavna tema tzv. crnog talasa u filmu i mnogih pozorišnih predstava koje su imale važan uticaj na formiranje studentskog pokreta kao što je, na primer, predstava „Prljave ruke“ Jean-Paul Sartrea u Jugoslovenskom dramskom pozorište (JDP), 1966. u režiji Jovana Ćirilova.

---

³ Rezolucija studentskih demonstracija (3. jun 1968), in: Praxis: Dokumenti 1971, S.62.

Ali, treba naglasiti: zahtevi za demokratizacijom i afirmacijom individuuma i subjekta 1968. nisu podrazumevali težnju za višepartijskom demokratijom po zapadnom modelu.

Baš suprotno: iz dokumenata i parola studentskog pokreta u Jugoslaviji vrlo jasno proizilazi da je protest načelno bio pro-socijalistički i pro-komunistički. To najbolje pokazuju ove rečenice iz jednog proglašenja štrajkača u Beogradu, 4. juna 1968:

„Mi smo za društveno samoupravljanje od dna do vrha“ ili „Mi smo za društvenu svojinu a protiv pokušaja da se uspostave akcionarsko-kapitalistička preduzeća“.⁴

Pro-socijalistički karakter vidi se još bolje u drugim sloganima i simbolima koje su studenti koristili. Posle demonstracija na Novom Beogradu 3. juna 1968, oni su okupirali univerzitet i preimenovali ga u Crveni univerzitet „Karl Marks“. Među glavnim parolama bile su: „Dole korupcija“, „Svima jednake uslove za školovanje“, „Dole crvena buržoazija“ ili „Dole kneževi socijalizma“, „Protiv sve većeg bogaćenja pojedinaca na račun radničke klase – protiv akcionarskog socijalizma – protiv nezaposlenosti koja tera naše radnike u kapitalističke zemlje na rad“ ili „Slobodna kritika i istinsko samoupravljanje“.⁵

Iz svih tih parola je jasno da se ovde ne negira socijalizam nego socijalna i politička struktura moći kakva u socijalizmu, bar teorijski, ne bi trebalo da postoji. Možemo da konstatujemo: Radi se o jednom protestu u ime ideje socijalizma protiv razočaravajućeg realiteta socijalizma.

U protestima u Jugoslaviji vidimo, dakle, dva elementa. S jedne strane, afirmaciju prava individue i, sa druge, afirmaciju ideja socijalne pravde i samoupravnog socijalizma. Ono što je specifično u Jugoslaviji jeste da se ti zahtevi artikulišu u kontekstu jednog društva i sistema koji imaju elemente realnog socijalizma, ali i elemente kapitalizma. Kao u ogledalu, i studenti u Jugoslaviji su integrisali elemente kritike i realnog socijalizma i kapitalizma. Zbog hibridnog karaktera tzv. trećeg puta, Jugoslavija je bila najbolje mesto za političku konkretizaciju jedne vrste idejne sinteze kritičkog mišljenja sa Istoka i Zapada.

Ova povezanost Istoka i Zapada se pokazivala i kroz aktivističke recepcije protestnih događaja u drugim zemljama i akcije solidarnosti. Od velikog značaja u Beogradu i drugim gradovima SFRJ su bili protesti protiv imperijalističke i neo-kolonijalističke intervencije SAD u Vijetnamu. Prvi sukob između studenata i milicije dogodio se zapravo povodom jedne demonstracije protiv rata u Vijetnamu i ambivalentnog karaktera spoljne politike SFRJ prema SAD, u decembru 1966. godine. Zatim, bili su veoma značajni i protesti protiv represije nad studentima i profesorima u Varšavi u martu i aprilu 1968. i protesti protiv represije nad studentima u Zapadnoj Nemačkoj u aprilu 1968. Slika na pozivu za ovu konferenciju pokazuje blokadu Ambasade SR Nemačke u Beogradu tokom noći 10/11. maja 1968. u znak podrške demonstracijama u Nemačkoj protiv tzv. Notstandsgesetzea, svojevrsnog zakona koji je omogućavao objavu polu-diktatorskog vanrednog stanja. Naravno, i protesti protiv okupacije Čehoslovačke u avgustu 1968. su bili veoma važni.

Recepcije kritičnog mišljenja sa Istoka i Zapada bile su važna aktivnost tzv. Praxis-grupe oko časopisa „Praxis“, koji je osnovan u Zagrebu 1964. i koji je bio veoma važna idjena inspiracija studentskog pokreta. To se vrlo konkretno pokazivalo tokom Korčulanske letnje škole između 1963. i 1974, koju je Praxis organizovao. Uz prisustvo mnogih kritičkih studenata iz Jugoslavije, na Korčuli su se u tom periodu svakog avgusta okupljali poznati levi intelektualci iz celog sveta, uključujući i istočne zemlje, pre svih Mađarsku, Poljsku i Čehoslovačku. Lista učesnika - od Herberta Markuzea preko Ericha Fromma do Zygmunta Baumana - veoma je duga. Zajednička tema je bila traženje alternative kapitalizmu i staljinizmu, odnosno post-staljinizmu.

Studentski pokret kao politička alternativa u Jugoslaviji

---

⁴ Drugovi radnici, građani i omladinci (4. jun 1968), in Redaktion Praxis (Hg.) 1971, 83.

⁵ Vgl. Popov 1990, S.66.

Ja bih sada pokušao da malo više analiziram konkretni politički i istorijski kontekst u kojem se pojavio protestni pokret 1968. u Jugoslaviji. Period od 1964. do 1971. je bio pun protivrečnosti i konflikata. Ukratko, možemo da identifikujemo tri dominantne tendencije:

(1) Sa VIII kongresom SKJ u decembru 1964. Partija počinje tzv. društvenu reformu. To je bio pokušaj da se intenziviranjem tržišnih mehanizama i integracija u svetsko tržište stvore uslovi za dinamiziranje ekonomije i, posebno, povećanje produktivnosti rada. Neposredne posledice reforme su bili razočaravajući. Već 1966. krenula je diskusija o tzv. krizi reforme. Problemi su bili povećanje nezaposlenosti, povećanje (radne) migracije u Zapadnu Evropu, najviše Zapadnu Nemačku, i povećanje socijalnih i regionalnih nejednakosti u Jugoslaviji.

(2) Tzv. liberali u SKJ (i državnom aparatu), koji su bili protagonisti reforme, sukobljavali su se s tzv. konzervativcima. Posle pada Aleksandra Rankovića u julu 1966, liberali su „pobedili“ konzervativce. Počeli su period kontrolisane liberalizacije medija i proces reorganizacije Partije, koji je vodio do više samostalnosti partijskih organizacija u republikama i autonomnim pokrajinama. I društveno-političke organizacije kao što su, na primer, sindikati ili Savez studenata delovale su samostalnije. Normativno, cilj procesa reorganizacije je bila dinamizacija društvenog života, ali, stvarno, vodio je pre svega do jačanja konflikata između sve većeg broja relativno samostalnih aktera.

(3) Kroz proces reorganizacije SKJ i ustavnih amandmana od 1966. do 1971. dolazi i do značajne federalizacije državne strukture. U tom kontekstu, prvi put posle 1945, javljaju se „nacionalno pitanje“ i nacionalizam. Deo partijskog rukovodstva, pojedine grupe intelektualaca i određeni slojevi stanovništva su, pre svega u Hrvatskoj, Sloveniji, Makedoniji i na Kosovu, tražili više federalizacije i afirmacije nacionalnog identiteta. Sa druge strane, delovale su i snage koje su bile protiv dalje federalizacije i naglašavale „jedinstvo“ naroda i narodnosti u Jugoslaviji. U Srbiji je značajan deo intelektualaca okrenuo borbu protiv decentralizacije u nacionalističku borbu za „jedinstvo srpstva“ u Jugoslaviji.

Koju ulogu je studentski pokret odigrao u kontekstu reforme i krize koja je počela sredinom 60-tih?

Odgovor je vrlo zanimljiv! Studenti su se vrlo kritični odnosili prema reformi. Studentski pokret nije bio na strani liberala, ali ni na strane konzervativaca. Studentski pokret je formulisao treću opciju koja je spojila težnje ka demokratizaciji i težnje ka socijalnoj pravdi. Na neki način studenti su čak smatrali da su oni pravi čuvari revolucije i socijalizma u Jugoslaviji, koji su morali da budu čuvani od destruktivne politike Partije.

I to se vidi vrlo lepo u dokumentima studentskog pokreta!

Element koji se često ponavlja jeste da studenti naglašavaju da deluju na osnovu ideologije države i partije. Na primer, 4. juna 1968, u toku štrajka, pisali su:

„Mi nemamo nikakav poseban program. Naš program je program najprogressivnijih snaga našeg društva - Program SKJ i Ustav. Mi zahtevamo njihovo dosledno sprovođenje.“⁶

Ta vrsta afirmacije idejnog osnova društvenog poretka bio je izvor najoštrije kritike ponašanja partijske elite i formulacije zahteva za alternativni, drugi put u reformu. Najbolje je to formulisano u dokumentu pod naslovom „3000 reči“, koji su studentski aktivisti u Beogradu pisali godinu dana posle juna 1968, kao jednu vrstu bilansa štrajka. Ja ću sada da citiram in extenso, jer mislim da je taj, na žalost, gotovo nepoznati dokument možda najznačajni dokument celog studentskog pokreta u Jugoslaviji.

---

⁶ Drugovi radnici, građani i omladinci (4. jun 1968), in Redaktion Praxis (Hg.) 1971, 83.

Piše:

„Nikakve odlučne mere nisu bile preduzete, niti su na vidiku protiv upropašćavanja društvene imovine, široko rasprostranjene korupcije, mita, izigravanja obaveza prema zajednici, zloupotrebe društvenih fondova, špekulacija sa stanovima, nacionalizovanim i eksproprisanim zemljištem itd. Pritom se previđa da ovakve pojave, kojima društvo ne pruža gotovo nikakav organizovani otpor, nemaju samo svoj ekonomski i socijalni značaj već i duboko demorališu radnike i omladinu.“⁷

„U kulturi još ništa značajno nije učinjeno da se prevaziđu sve jače i očigledne tendencije komercijalizma i šunda. (...) Na taj način se reprodukuju primitivne potrebe zatečene iz polururalnog sitnokapitalističkog društva i stvaraju nove potrebe i ukusi pod uplivom snažne malograđanske stihije koja prodire iz džinovske industrije zabave razvijenog građanskog društva.“⁸

„AKCIONO POLITIČKI PROGRAM [iz Juna 1968] nije postavljao nikakve zahteve u pogledu nacionalne politike u našem društvu. Međutim, studenti su u Junu svojim ponašanjem jasno i ubedljivo pokazali koliko im je tuđ svaki nacioanlizam, svaka nacionalna netolerantnost i isključivnost, svaki nacionalni, republički ili regionalni egoizam i partikularizam. U toku protekle godine dana ispoljavanjem nacionalističkih tendencija su su svim republikama, više ili manje ojačale i dobile krajnje zabrinjavajuće razmere. Studenti jednodušno podržavaju svaki onaj kurs, sve one mere koje vode jačanju solidarnosti i saradnje jugoslovenskih naroda i narodnosti. Međutim, odgovornost za sadašnje ozbiljno stanje i postojanje jakih tendencija koje bi mogle ugroziti i sam opstanak Jugoslavije kao zajednice naroda, leži nesumnjivo ne samo na onim književnicima, lingvistima, ekonomistima i drugim kulturnim radnicima koji na kulturnom i ekonomskom planu poslednih godina sve upornije unose duh zagriženosti, nationale mržnje i separatizma, već i na svim onim birokratskim snagama koje svoje posebne interese identifikuju s interesima pojedinih nacija i republika, koje se opiru svakom racionalnom rešavanju otvorenih međunacionalnih i međurepubličkih pitanja, i koje otvoreno ili prikriveno podržavaju nacionalističke elemente u redovima inteligencije. Studenti su uvereni, prema tome, da su najbitniji uslovi prevazilaženja nacionalizma, prevazilaženja razlika u dostignutom nivou ekonomskog razvoja i birokratizma.“⁹

„Suprotno onom što su im prebacivali i prebacuju malograđanski neoliberali, studenti nisu zauzeli frontalni stav protiv privredne reforme, ako pod njom treba podrazumevati prelaz ka modernijem, racionalnijem, intenzivnijem privređivanju, uz brižljivo sistematsko rešavanje svih socijalnih i drugih problema koji pri tom nužno nastaju, a ne stihijno delovanje tržišta. Suprotno onome za šta su ih optuživali i optužuje birokrati oni se nisu zalagali za pluralizam buržoaske demokratije, niti za anarhističko razaranje svih postojećih institucija, niti za privredni i politički etatizam, mada se nedvosmisleno izjašnjavaju za ukidanje svih centara otuđene političke moći. Jednom rečju ideal studenata je demokratski socijalizam. Oni su uvereni da je u našim istorijskim uslovima ostvaranje tog cilja realno moguće. Međutim, zahvaljujući delatnosti različitih konzervativnih snaga u našem društvu raskorak između proklamovanog cilja i stvarnosti, između teorije i prakse, suviše je velik i suviše se sporo smanjuje. U tome je osnovni razlog studentskog nezadovoljstva i revolta.“¹⁰

Iz dokumenta „3000 reči“ prolazi jasno kritični odnos prema liberalima i konzervativcima u SKJ. Kao alternativa formuliše se jedna demokratsko-socijalistička platforma. U tom kontekstu je vrlo zanimljivo da je u traženju iskrenog komunizma postojala i jedna istorijska dimenzija. Kritički odnos prema vladajućim komunistima je bio povezan s traženjem autentičnog komunističkog pokreta u prošlosti. Tokom štrajka u junu 1968. ima čestih pozitivnih referenci na antifašističku partizansku borbu i borbu komunističkog pokreta u vreme Kraljevine Jugoslavije. U jednoj vrsti

⁷ 3000 reči, in: Redaktion Praxis (Hg.) 1971, 442-447. Hier 444.

⁸ 3000 reči, in: Redaktion Praxis (Hg.) 1971, 442-447. Hier 446.

⁹ 3000 reči, in: Redaktion Praxis (Hg.) 1971, 442-447. Hier 446f.

¹⁰ 3000 reči, in: Redaktion Praxis (Hg.) 1971, 442-447. Hier 447.

glorifikacije asketizma, iskrenosti i doslednosti komunističkog pokreta pre dolaska na vlast vidi se i jedan kritički odnos prema vladajućoj komunističkoj partiji na vlasti. Indikativan je, na primer, jedan portret Tita, koji su studenti koristili. Pokaz(iv)an je Tito kao partizanski komandant, a ne kao političar.

Vrlo jasno se vidi ta vrsta traženja i u pokušaju otkrića anti-staljinističke tendencije komunističkog pokreta u Jugoslaviji pre drugog svetskog rata. U kontekstu studentskog pokreta dolazi do diskusije o nasleđu levičarskih avantgardističkih pokreta u literaturi i umetnosti, kao što su nadrealizam i zenitizam/dadaizam, pa tako tzv. Sukob na književnoj levisi dobija novu recepciju. U studentskim časopisima ima elemenata zenitističke/dadaističke estetike. Najbolji primer je, možda, časopis „Rok“, koji je objavljivao 1969/70. u Beogradu. Verovatno nije slučajnost da layout „Praxisa“ liči na layout „Pečata“ koji je Miroslav Krleža uređivao 1939/1940. U filmovima kao što je „Zaseda“ Živojina Pavlovića vidimo kritičku tematizaciju staljinističkog nasleđa KPJ.

Na žalost, nema(m) više vremena da govorim o ovim tendencijama detaljnije. Dolazim do kraja.

Značaj

Koji je značaj studentskog pokreta 1968. u Jugoslaviji iz današnje perspektive?
Mislim da ima najmanje tri nivoa!

(1) Protestni pokret u junu 1968. izazvao je veliki strah u najužem političkom rukovodstvu. To se vidi, na primer, iz stenografskih beleški sa sednice Izvršnog komiteta CK SKJ, 4. i 9. juna 1968.

Kao glavni izvestilac o situaciji Stevan Doronjski kaže na sednici 4. juna¹¹: „Mislim da Beograd živi u jednoj krajnje naelektrisanjoj psihozi, uzbuđenja su dosta velika.“

Veliki strah je bio da bi pokret mogao da dovede politički monopol SKJ u pitanje: „Već u toku jučerašnjeg dana događaji, zahtevi i parole prerastali su prvobitne zahteve o ekonomskim i materijalnim pitanjima studenata. I, juče je bilo vrlo očigledno i jasno izraženo, deklarirano da se u stvari radi o formiranju i legalizovanju jednog političkog pokreta opozicionog, čiji je centar kao što reko, legalni centar na Filozofskom fakultetu.“

Namera rukovodstva SKJ je bila da spreči pokret po svaku cenu: „Ako radnici krenu na ulicu, mi mislimo da se mora izvesti vojska. Situacija je došla dotle. Vojne jedinice su u pripravnosti.“

Tokom sednice IK CK SKJ, 9. juna, Tito kaže¹²:

„Taj revolt velikim delom je posledica našeg oklevanja, našeg kolebanja, naše slabosti, posledica nejedinstvenosti, neizvršavanje odluka Osmog kongresa SKJ“ (...)

„Dozvolite mi da kažem da sam ja sve više i više dolazio do uverenja da sa takvim skupom kakvi smo, mi te probleme nećemo rešiti. Mi smo nesposobni da ih rešimo. I to ljudi znaju.“

“Sve više i više sa nagomilava revolt, i to ne samo među studentima na fakultetima u Beogradu i nekim drugim univerzitetima. Treba da znamo: kada radnička klasa izadje na ulice, teško nama onda.”

„Ali, u isto vreme mislim da je trebalo da dodje do takvog jednog vulkanskog izražavanja nezadovoljstva da nas udari po glavi, da nas malo strese, pa da vidimo šta je to sada. Jesmo li mi zbilja tako čvrsto na našim stolicama kao da smo prišraflijeni i da nas ne može niko maknuti? Bogami nismo! Može da izletimo iz tih stolica.“

¹¹ AJ, A CK SKJ, CK SKJ, IV/41 prilog 2: Stenografske beleške sa 41. sednice Izvršnog komiteta CKSKJ od 4. juna 1968. godine /neautorizovane/

¹² AJ, A CKSKJ, CKSKJ, III/132 prilog 2: Autorizovane stenografske beleške sa Devete zajedničke sednice Predsedništva i Izvršnog komiteta CK SKJ, održane 9. juna 1968. godine.

Iz istorijske perspektive, 9 jun 1968. je bio iskorak: Vrh SKJ odlučio da smiri studente s populističkim obećanjem da će se problemi rešavati. Ali, istovremeno, počinje faza sve čvršće represije i novog autoritarizma protiv svih snaga koje na neki način predstavljaju opasnost za politički monopol SKJ-a.

(2) Drugi značaj studentskog protesta zapravo je u pokazivanju da Jugoslavija nije bila jedno bezkonfliktno društvo. Studentski protest je izvor različitih društvenih i političkih struja koje su tematizovale socijalne, kulturne i druge sukobe u društvu, u SFRJ. Neću da govorim o tome zato što je to zapravo tema ove konferencije. Hoću samo da kažem da je važno da pazimo da kada pričamo o nasleđu 1968. vodimo računa o tome da Jugoslavija 1968. nije bila homogena. To će se pokazati i u kasnijem delovanju mnogih aktera.

(3) Treći značaj je, po meni, u političkom programu studentskog pokreta. Bez obzira na sve moguće rasprave o delovanju aktera pokreta u kasnijim vremenima, mislim da nema mesta sumnjama da su tokom juna 1968. i u celom periodu konstituisanja i radikalizacije pokreta i represije nad pokretom između 1966. i 1974., studenti kritički afirmisali idejnu osnovu za stvaranje socijalističke i federativne Jugoslavije.

Iz današnje perspektive ova konstatacija ima veliki značaj!

Ako prihvatimo moju tezu, možemo da zaključimo da je pokušaj izgradnje socijalizma u Jugoslaviji, bar u jednom važnom delu prve posleratne generacije na kraju 60-tih, doživeo politički legitimitet. To znači da Jugoslavija nije bila veštačka tvorevina, kako danas mnogi nacionalistički istoričari tvrde. 1968. pokazuje da se kritički odnos prema očiglednim strukturalnim problemima autoritarne vladavine SKJ nije automatski pretvorio u nacionalizam i forme desničarske idejne regresije, kao što su rasizam i ksenofobija.

Tu leži i politička aktualnost 1968. godine! Praktično svi zahtevi, kao što su demokratizacija društva, nezavisni mediji, rodna ravnopravnost, socijalna pravda, solidarnost, poštovanje drugih i slični, ni danas nisu ispunjeni. U tom smislu, priča iz 1968. još nije završena.

Milivoj Bešlin

Uticaji "1968-me" na političku situaciju u Jugoslaviji

Apstrakt: Prateći političku aktivnost u Jugoslaviji (Srbiji i Hrvatskoj pre svih) rad pokušava da identifikuje pokušaje promene legitimacijskih obrazaca kojima se služila vlast na saveznom i republičkim nivoima u naznačenom periodu, te da uspostavi kauzalitet između ovog procesa i političkog potresa nastalog studentskim protestom u junu 1968. godine. Intenziviranje i produbljivanje reformskog zahvata, direktnije okretanje ka tržišnoj privredi, uz još uvek dominantnu ulogu regulacije, kao i insistiranje na rešavanju nacionalnog pitanja, za koje se prvi put javno priznaje da nije zatvoreno, bile su samo neke od direktnih posledica „junskih događaja“ 1968. godine.

Krunoslav Stojaković

„Na putu ka »filozofskom teatru«?

Praxis i nove tendencije u jugoslovenskom pozorištu tokom 1960. god.“

Pozorište se šezdesetih godina diljem svijeta nalazi u samokritičnom preispitivanju, kako vlastite pozicije u društvu tako i kao umjetnost. Osnovno se pitanje kruži oko stupnja „politizacije“ teatra i šta zapravo znači „angažirano pozorište“. Konzensus, čini se, postoji u percepciji pozorišta kao društveno značajnoj umjetnosti koja ne smije ostati postrani u društveno relevantnim pitanjima. Pogleda li se na bitne realizacije stranih i domaćih dramaturških djela, ali i teoretskih diskusija o pozorištu uopšte, očigledna je tematizacija položaja individua u društvu, znači odnos individuum-kolektiv, zatim pitanje otuđenja, slobode itd. U suštini se na teaterskom planu pojavljuje shvaćanje vlastite umjetnosti u smislu „Praxisovog“ shvaćanja filozofije: ne kao kategorija koja ostaje u sferi znanosti (ili umjetnosti: „L`art pour `lart“) već kao sredstvo „bezpoštedne kritike svega postojećeg“, kao aktivan doprinos u saznavanju društvenih problema i ukazivanju na njih. U tom smislu pozorište šezdesetih godina se kreće u filozofskim vodama, ali ne u smislu „filozofiranja“ već u smislu Marxove jedanaeste teze o Feuerbach-u: „filozofi su samo različito interpretirali svijet, a stvar je u tome da se izmijeni.“

Dorđe Tomić

Društveni pokreti: pitanja, pojmovi, teorije i metode

Apstrakt: Tekst predstavlja uvod u nove teorijske koncepte američke i zapadnoevropske nauke o društvenim pokretima kao i svojevrsno uputstvo za transdisciplinarno istraživanje društvenih pokreta. U tekstu se daje kratak pregled osnovnih pojmova, teorija i metoda nauke o društvenim pokretima. Na osnovu novijih teorijskih pristupa razvija se struktura pitanja uz pomoć koje se mogu ispitivati određeni aspekti društvenih pokreta.

Ključne reči: društveni pokreti, organizacije, protest, teorija, metode.

Social movements: Question, concepts, theories, and methods

Summary

The text represents an introduction into new theoretic concepts of American and Western European social movements research, as well as a instruction, or rather a recommendation for a transdisciplinary research of social movements. The article gives a short overview of basic concepts, theories and methods of social movement research, summing up some of the previous theoretical research. Based on these new approaches a structure of research questions is being developed, with the help of which one can explore certain aspects of social movements.

Tying in with a long theoretical discussion about the “dynamics and psychology of masses” and classical Marxist differentiation between movement and organization, the first part addresses the conceptual difference between an organization and a social movement and depicts their mutual relationship by explaining additionally the concepts of social movement organizations (SMOs) and non-governmental organizations (NGOs). Against older claims that social movements, i.e. protests occur spontaneously due to some form of deprivation and develop according to some sort of “psychology of the masses” as formulated within the paradigm of collective behavior theory, in this part the importance of a solid organizational structure within a movement is being emphasized.

While in the first part social movements were explained indirectly by drawing a distinction between them and organizations, the second part of this article positively defines social movements. Presenting some of the most widespread definitions of social movements, the following aspects characteristic for most social movements could be extracted: contention, collective action, network character, common interpretation of problems by the movement, challenging of (more) powerful opponents, and a certain continuity of the movement.

The third part is shortly explaining three major theoretical approaches used within the social movements research: (1) political opportunity structures, (2) resource mobilization theory, and (3) framing. Using and combining these three different approaches may lead to solid findings when exploring social movements, due to the emphasis of different aspects of these approaches.

Finally the fourth and last part of this article shows how to develop concrete research questions based on the presented theory, mentioning also some of the various methods of social movement research.

By introducing basic concepts and suggesting possible research question the article represents a unique (short) guide for social movement research, making however no claim to be complete. In a very condensed form the text rather offers insight into a research area and its theories, by now almost unexplored by researchers in Southeastern Europe.

Soziale Bewegungen: Fragen, Begriffe, Theorien und Methoden

Zusammenfassung

Der Text stellt eine Einführung in neue theoretische Konzepte amerikanischer und westeuropäischer Sozialer Bewegungsforschung dar, sowie eine Anleitung, oder vielmehr eine Empfehlung für eine transdisziplinäre Untersuchung sozialer Bewegungen. Der Artikel bietet einen kurzen Überblick von Grundkonzepten, Theorien und Methoden der Bewegungsforschung, indem er Einiges an theoretischer Forschung zusammenfasst. Aufgrund dieser neuer Zugänge wird eine Struktur von Forschungsfragen entwickelt, mit Hilfe welcher sich bestimmte Aspekte sozialer Bewegungen untersuchen lassen.

Anknüpfend an eine lange theoretische Diskussion über die „Dynamik und Psychologie der Massen“ und die klassische marxistische Unterscheidung zwischen Bewegung und Organisation, wendet sich der erste Teil dem konzeptuellen Unterschied zwischen einer Organisation und einer sozialen Bewegung zu und beschreibt ihr gegenseitiges Verhältnis, indem zusätzlich die Begriffe der Sozialen Bewegungsorganisationen (SMOs) und der Nichtregierungsorganisationen (NGOs) erklärt werden. Im Gegensatz zu älteren Behauptungen, soziale Bewegungen bzw. Proteste kämen spontan und infolge irgendeiner Art Deprivation zustande und würden sich anhand einer Art von „Psychologie der Massen“ entwickeln, so wie es im Rahmen des Paradigmas der Collective-Behavior-Theorie formuliert wird, wird in diesem Teil die Bedeutung einer soliden Organisationsstruktur innerhalb einer Bewegung hervorgehoben.

Während im ersten Teil soziale Bewegungen indirekt erklärt wurden, indem zwischen ihnen und Organisationen unterschieden wurde, definiert der zweite Teil soziale Bewegungen positiv. Nachdem einige von den üblichsten Definitionen sozialer Bewegungen präsentiert wurden, konnten folgende Aspekte, charakteristisch für die meisten sozialen Bewegungen herausgearbeitet werden: Widerständigkeit, kollektive Aktion, Netzwerkcharakter, Gemeinsame bewegungseigene Interpretation der Probleme, Herausforderung mächtiger(er) Gegner und eine gewisse Kontinuität der Bewegung.

Der dritte Teil erklärt kurz die drei wichtigsten in der Sozialen Bewegungsforschung benutzten theoretischen Zugänge: (1) Politische Gelegenheitsstrukturen, (2) Ressourcenmobilisierungstheorie und (3) das Framing. Der Gebrauch und die Kombination dieser drei unterschiedlichen Zugänge kann durch ihre Hervorhebung unterschiedlicher Aspekte zu soliden Erkenntnissen bei der Untersuchung sozialer Bewegungen führen.

Schließlich zeigt der vierte und letzte Teil dieses Artikels wie sich anhand der präsentierten Theorie konkrete Forschungsfragen entwickeln lassen, und erwähnt zudem einige der verschiedenen Methoden der Bewegungsforschung.

Indem er grundlegende Konzepte einführt und mögliche Forschungsfragen vorschlägt, stellt der Artikel eine einzigartige (kurze) Anleitung für Soziale Bewegungsforschung, jedoch ohne Anspruch auf Vollständigkeit. Auf eine sehr gekürzte Art und Weise bietet der Text vielmehr Einsicht in dieses Forschungsfeld und seine Theorien, die von Forscherinnen und Forschern in Südosteuropa bisher fast unerforscht sind.

Sezgin Boynik

“Situacionizam” Crnog talasa

Bazirajući se na tezu Sylviye Harveya o uticaju događaja Maja 1968'e na politički modernizam u filmu, trudicu da apliciram ovu vezu na Jugoslovensku sredinu.

Ova aplikacija će mi olaksati da prvo, kritikujem neke interpretacije o uticaju pokreta sezdesetosme u Jugo-Isticnoj Evropi, a najviše u Jugoslaviji kao anti-komunističku ideologiju (ovaj pothvat ću preuzeti tako što ću analizirati recepciju crnog talasa, specifično Makavejeva kao protiv-komunističkog režisera); drugo, trudicu da pokazem recepciju pokreta 68'e u Jugoslaviji tako što ću analizirati kako su savremeni Jugoslovenski umetnici i režiseri razumeli radikalne i subverzivne ideje pokreta (na primer Situacionističke Internacionale) i dalje trudicu da pokazem kako je pokret sezdesetosme igrao ulogu modernizma u Jugoslaviji (rock i hipi kultura, urbana sredina, nova levica, itd.), ovu tezu ću demonstrirati kroz film L. Stojanovica 'Plastici Isus'. Treće, i najvažnije, upoređicu populističku liberalnu politiku sezdesetosme o supra-ideologiji (odnosno politiku D. C. Bendit'a, koja zastupa političku poziciju iznad komunizma i fasizma) sa Jugoslovesnkim liberalizmom krajem sezdesetih o individualnim pravima iznad partijske politike. U ovoj sekciji najviše ću se baviti sa radom Branka Vucicevica.

Branka Ćurčić

Efekat 1968. godine – Neoavangardna umetnost i anticipacija nematerijalnog rada u doba neoliberalnog kapitalizma

Poslednje decenije, u kontekstu slobodarskih političkih debata u Italiji i Francuskoj, potenciran je "nematerijalni" karakter procesa rada zasnovan na informacijskim tehnologijama, i kulturnom i intelektualnom sadržaju robe. Ovaj tekst govori o odnosu savremene umetnosti, "nematerijalnog" rada i novih načina proizvodnje subjektivnosti u savremenom (poznom) kapitalističkom dobu, uz osvrt na prakse neoavangardne i konceptualne umetnosti koja je u izvesnoj meri izvršila anticipaciju današnjeg stanja. Odnos umetnosti prema radu i nematerijalnom radu se konkretizuje kroz kritiku dominantnog ekonomskog sistema regulacije umetničkog dela i stava i strategija umetnika i kulturnih producenata u odnosu na njega. Predložena tema obuhvata analizu pojmima prekarizata (prekarno, prekarizacija) i umetnika i producenta u kulturi kao "fleksibilne ličnosti", a zatim i pojam „kreativnih industrija“. Pojam prekarizata se definiše kao savremeno i rasprostranjeno stanje privremenog, fleksibilnog, neformalnog i neregularnog rada u post-industrijskim društvima, koji se, pre svega, odnosi na položaj i status radnika uglavnom u tercijarnom, uslužnom sektoru proizvodnje i na njihove niske i neregularne zarade, nesigurnosti zaposlenja, samo-zaposlenja, zaposlenja po kratkoročnim ugovorima, visok rizik društvene marginalizacije usled toga, postepen gubitak socijalnog osiguranja, itd. Imperativi ovakvog načina proizvodnje se ogledaju u fleksibilnosti, sposobnosti brze promene radnog okruženja, pojavi projekta kao centralnog okvira, timski rad kroz proces kolaboracije kao osnovne radne jedinice, komunikacija i pojam mreže, odnosno sposobnost umrežavanja. Smatra se da je pozicija prekarizata dvoznačna: istovremeno označava sve nestabilnije i fleksibilnije uslove rada, ali obećava i izvestan stepen autonomije u radu i mogućnosti donošenja individualne odluke na kom projektu se saraduje i koliki je stepen posvećenosti samom projektu.

Sociološke teorije para istraživača Luka Boltanskog i Iv Čijapelo (Luc Boltanski, Eve Chiapello) analiziraju "novi duh kapitalizma" kao posledicu širokog društvenog pokreta 1968. godine i napuštanja stroge fordističke hijerarhizovane strukture u proizvodnji. Ove pojave su dovele do uvođenja oblika rada zasnovanog na umreženosti i većoj autonomiji i inicijativi radnika. Nadalje, upotrebom savremenih teorija umetnosti i nematerijalnog rada koje su razvili mahom italijanski teoretičari, nekada aktivni akteri pokreta *Autonomia*, ukazuje se na koji način različiti oblici umetničke produkcije korespondiraju sa procesima apstrahovanja rada i kapitala tokom prve polovine XX veka i kako je proces podružljavanja proizvodnje nakon studentskih i radničkih protesta 1968. godine uticao na ideju "de-materijalizacije" procesa proizvodnje. Krajem 1960-ih godina, usled ovakve vrste krize, kritički diskurs je bio u svom zenitu, kao oblik društvene i umetničke kritike. Kritika je svoj zenit doživela u društvenim, radničkim, studentskim i umetničkim protestima maja 1968. godine, najpre u Francuskoj, apelujući na kreativnost, zadovoljstvo, moć imaginacije, oslobođenje koje treba da utiče na svaki aspekt postojanja, do uništenja birokratije, "potrošačkog društva", itd. "... To je bilo društvo doživotnog zaposlenja čiji su lideri ponavljali da je "orijentisano ka progresu", društvo u kojem su ljudi imali nade u bolji život za svoju decu i gde su se zahtevi ispunjavali" (Boltanski, Chiapello).

Boltanski i Čijapelova definišu "duh kapitalizma" kao ideologiju, set verovanja povezan sa kapitalističkim poretkom, koja omogućuju da se ovaj poredak opravda, legitimiše i, samim tim, da se održi. Materijalni progres, efektivnost i efikasnost u zadovoljenju potreba uz kombinaciju ekonomske slobode sa liberalnim političkim režimom, po ovim autorima čini razloge za angažman i posvećenost ljudi kapitalističkom načinu proizvodnje. Kombinacija sigurnosti, opšteg dobra, dugoročne stimulacije (čak i za potomke) i nagrade za efikasnost, smatraju se odlikama opravdanja kapitalističkog načina proizvodnje sredinom prošlog veka. Ali, promena "duha" kapitalizma ide u tandemu sa alternacijama u uslovima života i rada. Umesto doživotne sigurnosti, karijere i opšteg dobra povezanog s tim, danas se suočavamo sa raslojavanjem birokratije i hijerarhije, većom autonomijom u donošenju odluka, rizikom, mobilnošću, samo-organizacijom i samo-razvojem, ulaganjem u sebe, samo-ispunjenjem, deljenjem sa drugima, sposobnošću saradnje, fleksibilnošću, inovativnošću, mogućnošću "manipulacije simbolima", mobilizacijom celokupne ličnosti i, na kraju krajeva, sa ostvarenjem snova. Danas je motivacija da se radi povezana sa "željom" da se izvodi proces rada i da se uživa u tome, čime se bez sistema kazni-i-nagrada pobuđuje esencijalna motivacija da se učestvuje u procesu proizvodnje. Želja za većom autonomijom postaje snažnija od straha za sutrašnjicom.

Teze o nematerijalnom radu

Ustanovljenje višeznačne percepcije pozicije umetnika i producenta u kulturi u današnjem post-kapitalističkom i umreženom društvu, je sve bliža dominantnim procesima proizvodnje, a udaljenija od njegove kritike. Smatra se da savremeni procesi kapitalističke proizvodnje sve više uključuju informaciju i kulturni sadržaj objekta/robe, kao i brojne aktivnosti koje na izgled ne pripadaju procesu proizvodnje. Pomenute aktivnosti mogu uključiti "definisane kulturnih i umetničkih standarda, komunikaciju, modu, ukus, norme konzumiranja, javno mišljenje" (M. Lazzarato). Oblik rada koji proizvodi informacijsku i kulturalnu dimenziju proizvoda i nove uslove proizvodnje definisani su pojmom *nematerijalni rad*. Pre svega, glavna pokretačka snaga, interfejs ovog oblika rada je korišćenje kompjutera i različiti oblici komunikacije putem Interneta. U ovakvom procesu, ljudska komunikacija postaje "kraljica proizvodnih snaga" (P. Virno). Ono što je predstavljalo potencijal za transformaciju sveta i proizvodnih načela, postaje sastavni deo celokupne društvene proizvodnje. Korišćenjem teorija Paola Virnoa, granice između intelektualne aktivnosti, političkog delovanja i rada nestaje, odnosno, post-fordistički rad je u sebe asimilovao mnoge oblike političkog delovanja.

Osnovna karakteristika savremenog rada se odnosi pre svega na ekonomski sistem koji se zasniva na privremenim ugovorima o radu, optimizovanoj proizvodnji, informacijskom proizvodu i apsolutnoj zavisnosti o virtuelnoj moneti koja kruži finansijskom sferom (B. Holmes). Takav oblik rada takođe obuhvata čitav niz naizgled pozitivnih posledica, kao što su kreativnost, mobilnost, saradnja, umreženost, spontanost, ravnopravnost, uvažavanje razlika, prilagodljivost promenama, samorealizacija, samo-organizacija, itd. Upravo ideje "umrežene organizacije i proizvodnje", figura mreže, koja je služila kritici autoritarne hijerarhije fordističke proizvodnje (kao jedna od zaostavština društvenih, umetničkih i političkih borbi 1968), danas postaju jedne od osnovnih potki obnavljanja fleksibilnog akumulacijskog režima globalnog kapitalizma. Umetnici,

menadžeri u kulturi, modni dizajneri, arhitekta, postaju "ljudi povezivanja" ili "umreženici" koji se oslobađaju hijerarhijski organizovanog rada i postaju menadžeri u sopstvenoj samo-ispunjavajućoj delatnosti.

Često je ideja o "samo-ispunjenju" usko vezana za uverenje da je neko izabrao/izabrala sopstvene uslove života i rada i da pomenuti mogu biti organizovani relativno slobodno i autonomno. U stvari, nesigurnost, prekarijat, nedostatak kontinuiteta u datim društvenim okolnostima su takođe u velikoj meri svesno izabrani. Ipak, sledeće se ne tiče pitanja "Kada ja zaista odlučujem slobodno?" ili "Kada ja delujem autonomno?" već se tiče načina na koje su ideje slobode i autonomije konstitutivno povezane sa hegemonim modovima subjektiviteta (ne samo) u zapadnim kapitalističkim društvima.

U poslednjim decenijama 20. veka, industrijski rad je izgubio svoj primat usled uspona "nematerijalnog rada", rada koji kreira nematerijalne proizvode kao što su znanje, informacija, komunikacija, društveni odnosi i/ili emotivna reakcija. U okviru ovog kompleksnog pojma mogu se izdvojiti bar dva njegova značenja. Najpre, nematerijalni rad kao intelektualni ili lingvistički rad koji proizvodi ideje, simbole, kôdove, tekstove, slike i slične proizvode. Drugim principom nematerijalnog rada se može smatrati "afektivni rad", koji se ne odnosi na emocije, već na "afekte" koji podjednako referišu i na um i na telo. Dakle, afektivni rad je oblik rada koji manipuliše osećanjima prijatnosti, olakšanja, oslobođenja, dobrobiti, zadovoljstva, uzbuđenja, itd. Kreiranje procesa komunikacije, na primer, obuhvata oba principa nematerijalnog rada, pri čemu je komunikacija svakako lingvistička radnja, ali obavezno uključuje komponente afekta u ovom procesu između dva ili više aktera. Mnogo manje rasprostranjen pojam "biopolitičkog rada" zapravo precizno definiše svojstvo nematerijalnog rada kao rada koji ne proizvodi samo materijalna dobra već i društvene odnose i sam društveni život. U tom smislu pojačava se navedena tvrdnja da ovakvi oblici rada "zamagljuje" oštre podele koje su postojale između ekonomije, politike, društva i kulture. Može se reći da nematerijalni rad postaje *kvalitativno hegemon*, jer nameće tendenciju nematerijalnosti proizvodnje (i svih aspekata koje uključuje) nad svim ostalim oblicima rada i samog društva. Danas, i proces rada i društvo jednostavno moraju da se informatizuju, da budu inteligentni, afektivni i komunikativni. Iako su neke od navedenih komponenti odlike i drugih oblika rada, u okviru nematerijalnog, afektivnog rada one postaju centralne i ovakav oblik rada se može smatrati biopolitičkom proizvodnjom koja direktno kreira društvene odnose i oblike života.

Danas, sve više, organizacija rada se sprovodi kroz kompjuterizovane i multimedijalne mreže, što je praćeno decentralizacijom proizvodnje, i u ovakvoj konstelaciji nematerijalni rad počinje da zauzima stratešku ulogu u globalnoj organizaciji proizvodnje. Karakteristike post-industrijske ekonomije su vrlo prisutne u "nematerijalnoj" proizvodnji: audio-vizuelna produkcija, marketing i *advertising*, moda, proizvodnja kompjuterskog softvera, fotografija, kulturalne aktivnosti, itd. Upravo ovakve aktivnosti pozivaju na novo definisanje *rada* i *radne snage*, jer kombinuju različite radne veštine: "intelektualne veštine u bavljenju kulturalno-informacijskim sadržajem; manuelne veštine uz mogućnost kombinovanja kreativnosti, imaginacije i tehničkog i manualnog rada; i veštine preduzetnika u menadžmentu društvenih odnosa i struktuiranju društvene saradnje (kooperacije) čiji su deo" (Lazzarato). "Prekarijat i hiper-eksploatacija su najočiglednije karakteristike metropolitenskog nematerijalnog rada".

Interpretirajući Debora, Virno navodi da je "spektakl" zapravo ljudska komunikacija koja je postala roba i da je ono što se vidi u formi spektakla upravo ljudska sposobnost komunikacije i verbalni jezik. Dakle, ljudska komunikacija je roba, ali istovremeno i proizvod koji stoji u relaciji sa svim ostalim sektorima industrijske proizvodnje, te stoga prelazi okvire sopstvenog sektora. U spektaklu su sadržane proizvodne snage kojima teži svaki radni proces: "jezička kompetencija, znanje, imaginacija, itd." (Virno). Virnoova pretpostavka je da je industrija komunikacije (kulturalna industrija) istovremeno "industrija kao sve ostale", ali i "industrija sredstava proizvodnje", a pri tome se ne misli na "mašine" (strojeve) za proizvodnju, već na jezičke i kognitivne sposobnosti kao deo rada. "Proizvodna sredstva" u post-fordizmu se sastoje iz komunikacijskih tehnika i procedura. Dalje Virno stavlja akcenat na saradnju (kooperaciju) kao neophodno sredstvo post-fordističke proizvodnje, gde pored izvršavanja zadataka, od radnika se očekuje da kao sastavni deo svog rada uključe i poboljšanje i pojačanje intenziteta same međusobne saradnje. Zajedničko delovanje i komunikacija, kao i jezička interakcija postaju esencijalni, čak i kada se radi o

proizvodnji u automobilske industriji. "Monološki karakter rada nestaje: odnos spram drugih je nešto osnovno i temeljno, a ne puki dodatak" (Virno).

Ovde je vrlo bitno naglasiti vezu između umetničkih aktivnosti koje uvek idu "ruku-pod-ruku" sa modelima proizvodnje i reprodukuju ih, odnosno, produkuju ih ili izazivaju, produžavaju njihovo trajanje ili ih uništavaju. "Umetnička aktivnost je singularna forma radne snage" (Negri). Stoga, svaki proizvod umetničke aktivnosti može da postane roba, kao što suprotno tome, svaki proizvod/roba može da se "uzdigne" tako što se predstavlja kao invencija, nešto novo. U tom smislu, kao svaki objekat kapitalističke proizvodnje, umetničko delo ima dva značenja, po mišljenju Negrija: značenje robe i aktivnosti. Ovde je bitno naglasiti da je model proizvodnje umetnosti ništa drugo do moć kreativnosti. U tom smislu je umetnički rad neodvojiv od "kognitivnog rada", odnosno od vraćanja proizvodnje robe na proces cirkulacije robe, od lingvističke analize reprodukcije, valorizacije, umrežavanja i kooperacije. Kognitivni rad proizvodi objekte koji utiču na subjekte. Kada radna snaga postaje kognitivna, umetnička ekspresija se može naći svugde - "kada masovni radnik postaje *mnoštvo singularnih* producenata, umetnička aktivnost utiče na oblike života i ovi oblici postaju 'meso' sveta" (Negri). Negri smatra da je kroz umetničku aktivnost, nematerijalni rad našao legitimitet koji je vezan na načine na koje se iznova konstituiše kao forma života, dok upravo umetnost sebe definiše kao formu života. Upravo je "biopolitički" rad aktivnost koja reprodukuje oblike života.

Primat de-materijalizacije i ideje

U opštem smislu, konceptualna i neo-avangardna umetnost 1970-ih godina je u prvi plan postavila koncept de-materijalizacije umetničkog objekta i fokusirala se na "simboličku medijaciju koja uspostavlja umetnost kao događaj, proces i model komunikacije" (Von Osten). Definisana još 1970-ih godina, konceptualna umetnost za teoretičarku Lusi Lipard (Lucy Lippard) predstavlja umetnički rad gde je ideja primarna, dok je materijalna forma sekundarna – fluktuirajuće i efemerno su osnovne odlike konceptualnog umetničkog rada. Radovi konceptualne i neo-avangardne umetnosti su preispitivali estetska ograničenja tog vremena, stavljajući akcenat na procese i istraživanja, pre nego na finalizovan objekat. Još 1969. godine, konceptualni umetnik Džon Baldesari (John Baldessari) je izjavio da je počeo da sluti da informacija može postati vrlo značajna instanca, ne samo u okvirima umetnosti. Ispostavilo se da je umetnik bio upravo, jer je finalizovan objekat takođe izopšten iz procesa savremene kapitalističke proizvodnje, koja se sada fokusira na *branding*, diferencijacije, marketing životnih stilova, menadžment pažnje, itd. Ukoliko je objekat dematerijalizovan, to ne mora da znači da je on napustio svoju materijalnost. To gotovo da je nemoguće. Na marksističkim-teorijama-zasnovanu-kritiku upućenu pojmu "dematerijalizacije umetnosti" sproveo je umetnički i teorijski kolektiv Art&Language, neposredno nakon objavljivanja eseja Lusi Lipard. Njihova kritika je, pre svega, usmerena na metaforičku upotrebu termina "dematerijalizacije", jer svako "efemerno" umetničko delo (konceptualne umetnosti) koje Lipardova navodi u svom eseju, smatraju umetničkim-objektom (potencijalnim komoditetom).

"Ona ne moraju biti umetnički-objekti kakve poznamo u tradicionalnom stanju materije, već su ona, ni manje ni više, materija u nekom od svojih oblika, u čvrstom stanju, u stanju gasa, u tečnom stanju" (Art&Language, 1968: 43). Ovaj kolektiv smatra da je umetničko delo koje je gotovo potpuno oslobođeno svog fizičkog i vizuelnog oblika (kao što bi to mogao da bude zapis na papiru) ekvivalentno bilo kom Rubensovom delu (i njegovim rastegnutim platnima sa bojom). Da neka umetnost treba da bude materijalna a da druga umetnost proizvodi materijalne entitete samo kao neophodne nus-proizvode potrebe da se zabeleži ideja, uopšte ne znači da je ova poslednja povezana bilo kojim procesom za dematerijalizaciju prve, smatra Art&Language. Baratanje konceptualnih umetnika primatom ideje, informacijom, procesom, "ljudskim duhom", istraživanjem, prevođenjem koncepta i komunikacijom je ono što ove prakse posredno može dovesti u vezu sa osnovnim instancama nematerijalnog rada. Kritičar Hauard Slejter (Howard Slater) smatra da je konceptualna umetnost, u izvesnom smislu, funkcionisala "kao prethodnica kapitalizmu koji je polako započinjao proces monetizovanja ideja". Slejter na dalje objašnjava da su konceptualni umetnici a priori odbacivali identitet umetničkog dela kroz pokušaj da se prošire granice onoga šta kreativnost može da znači i društveni kontekst takve kreativnosti. On nadalje smatra da kategorije poput "konceptualne umetnosti" određuju prihvatljiv sadržaj i da profesionalizuju društvene odnose u okviru umetničke produkcije. Može se reći da se njegova interpretacija dematerijalizacije umetničkog dela kreće u prostoru između onih koje uspostavljaju

Lipardova, sa jedne strane, i kritika grupe Art&Language, sa druge. Naime, Slejter smatra da ukoliko se kaže da umetnički objekat više nije nosilac kreativne aktivnosti onda se omogućuje difuzija umetničke prakse, otpor komodifikaciji i, nadalje, otpor prema umetničkim institucijama kao privilegovanim mestima kreativne aktivnosti - "mesto koje utiče na privatizaciju ljudskih osećanja. Dematerijalizacija, tada, nudi mogućnost proširenja materijala umetničke prakse, uvodi prakse istraživanja, nudi senzualizaciju ideja, mogućnost participacije ne-profesionalcima i, ono što je najbitnije, neprestano menja poimanje subjektivnosti i želje, način na koji ona proizvodi i kako biva proizvedena" (Slater). U tom smislu, društveno iskustvo i model samo-reprezentacije postaju osnovni "materijali" konceptualnih umetnika, po Slejterovim razmišljanjima. Dematerijalizacijom on, pre svega, smatra tretiranje društvenog iskustva i konteksta kao objekta, a ne sprovođenje gubitka materijalnosti umetničkog objekta.

Nematerijalni rad i umetnost

Proces globalizacije je doprineo reformulaciji odnosa umetnosti i rada. Upravo to je izvršeno kroz dva paralelna i komplementarna trenda. Po rečima Lazarata, prvi je asimilovao umetničke i sve kulturalne prakse u kapitalističku ekonomiju transformišući umetnike u "radnike" i "građane" u publiku. "Drugi prevodi 'kreaciju' u proces koji nadilazi samu umetnost, ekonomiju, nauku i društvenu sferu, transformisanjem problema, metoda i praksi za koje se smatralo da su specifične za umetnost, u druge domene" (Lazzarato). Iako ovaj trend postoji još od kraja 19. veka, tek posle 1968. godine se zapaženo razvijaju "kulture industrije", sa tendencijom pretvaranja umetničkih praksi u masovni fenomen.

Ukoliko je danas "idealni radnik" onaj koji se bavi samom informacijom, onda bi se moglo reći da je "idealni radnik" umetnik i kulturni producent. On/a zauzima značajno mesto u savremenoj fleksibilnoj ekonomiji, često nekritički prihvatajući standarde i zahteve za spontanošću i kreativnošću po svaku cenu. Zbog "hibridnosti" sopstvene pozicije, umetnici se često identifikuju sa pojmom "radnik u kulturi" ili čak sa pojmom "kulturalni preduzetnik". Bez obzira koji se oblik funkcionisanja "izabere" u okviru savremene fleksibilne ekonomije post-industrijskog kapitalizma, zajednički imenitelj svih oblika produkcije u okviru toga je stanje delovanja i produkcije koje je obeleženo nestabilnošću, neizvesnošću, privremenošću i nesigurnošću u materijalnom i psihološkom smislu.

Uzimajući Francusku kao primer, Lazarato navodi da se u trendu "omasovljenja" umetnosti, broj ljudi zaposlenih u kulturalnim industrijama (u muzejima, bioskopima, pozorištima, teatrima pokreta i plesa, uličnoj umetnosti, itd.) često poklapa sa brojem zaposlenih u automobilske industrije Francuske. U poslednjih trideset godina, umetnici i tehnička lica zaposlena u šoubiznisu, inicirali su vrstu pokreta koji nije samo doprineo promenama u načinima borbi i u organizovanju "radničkih" organizacija, već koji je preispitao i promenio "klasične socio-ekonomske kategorije rada, zapošljavanja i nezaposlenja" (Lazzarato). Upravo je ovo uticalo na fundamentalne promene u odnosu između rada i umetnosti.

Prekarijat

Pojam "prekarijat" (lat. precarius) označava rasprostranjeno stanje privremenog, fleksibilnog, neformalnog i neregularnog rada u post-industrijskim društvima, koji su se pojavili sa reformama neoliberalnog tržišta nakon 1970-ih godina. U pitanju je opšti pojam koji opisuje način na koji su veliki delovi populacije subjekti fleksibilne eksploatacije ili *fleksploatacije* (niske i neregularne zarade, nesigurnosti zaposlenja, samo-zaposlenja, zaposlenja po kratkoročnim ugovorima, itd.) i egzistencijalnog prekarijata (visok rizik društvene marginalizacije usled toga, postepen gubitak socijalnog osiguranja, itd.).

Po rečima kritičarke Marije Lind (Maria Lind), u post-fordističkoj paradigmi rada, nematerijalni rad postaje suštinski, jer uključuje različite vrste usluga, informacija i druge aktivnosti koje kreiraju odnose i društvene situacije. Moglo bi se čak reći da nematerijalni rad proizvodi komunikaciju, društvene odnose i kooperaciju. Oni koji deluju u ovom polju moraju biti kreativni, inovativni, misliti na nekonvencionalne načine i, pre svega, biti spremni da rade pod kratkim povremenim ugovorima. Stoga umetnici ovde imaju značajnu ulogu. Danas je imperativ za svakoga ko se bavi umetnošću i produkcijom kulture da bude samo-motivisana, spremna na grupni i timski rad i fleksibilna – da često menja grupe sa kojima sarađuje na projektima (koji imaju početak i kraj), da stoga ne traži stalno zaposlenje, da neprestano proizvodi ideje i da poseduje potencijal za povezivanje i umrežavanje. Često ovakva praksa uključuje i različite modele ekonomske održivosti i samo-održivosti takvih aktivnosti, u smislu komercijalizacije izvesnih usluga, pokušaj

regularnog zaposlenja, obavljanje dizajnerskih, softverskih ili PR (public relations) usluga - da bi se nakon regularnog posla "radilo za stvar", za ono do čega nam je zaista stalo. Takođe, ovakav oblik rada podrazumeva i naizgled pozitivne procese poput potrebe za doživotnim obrazovanjem i samo-obrazovanjem, mobilnost, mogućnost donošenja sopstvenih odluka i ne-hijerarhijsku strukturu, fleksibilno radno vreme, visoku spremnost i sposobnost prilagođavanju novonastalim situacijama usled novih informacija, itd. Paradoks se otkriva u sukobu idealizma ovakvih praksi sa neprestanim zahtevima za povećanjem profitabilnosti i efikasnosti, a najpre za obezbeđenjem osnovne životne egzistencije. Ovde se samo-organizacija susreće sa direktnom instrumentalizacijom. Upravo je projektno zasnovana aktivnost i primat ideje i informacije ono što umetnike i kulturalne producente čini značajnim predstavnicima nematerijalnog procesa proizvodnje i često subjekte procesa prekarizacije.

Potencijalni prostori kritike – razrešenje neo-avangardne umetničke prakse na primeru rada "The End" novosadskih umetnika...

Vladan Jeremić

Politike vizuelnih reprezentacija i interpretacija arhiva jugoslovenskog pank i novog talasa (1979 – 1984)

Dve izložbe pod naslovom "Poslednja pobuna I i II" koje su krajem 2007. i početkom 2008. godine predstavljene u Beogradu, imale su nameru da prikažu autentičnu vizuelnu dokumentaciju beogradskog pank i nju vejva. Organizator je bio Dom omladine Beograda a autor izložbi urednik muzičkog programa Dragan Ambrozić. Kao urednik likovnog programa Doma omladine Beograda, bavio sam se delom projekta koji koji se bavio samom vizuelnom prezentacijom izloženih eksponata.

Autor Dragan Ambrozić u svom tekstu, a o razlogu za pokretanje ovog projekta piše: "...Nastavak izložbe autentičnog grafičkog materijala koji je nastao kao deo pank i nju vejv scene u Beogradu, otkriva nesvakidašnju likovnu zaostavštinu, sačinjenu od proizvoda samih aktera muzičke scene - članova grupa, autora fanzina, plakata i dokumentarnih fotografija.

Nju vejv i pank su predstavljali prvi pravi prodor našeg autentičnog rokenrola u kulturni život Beograda, a suštinski novi kvalitet kulturnom životu Beograda koji su pre trideset godina doneli sa sobom, dao je temelje modernom kulturnom životu kakvog smo znali osamdesetih. Nikakav povratak ovim temeljima savremenog građanskog života kod nas nije moguć, ako se ne uspostavi odnos sa osnovnom maticom iz koje su direktno proistekla sva ključna subkulturna gradska zbivanja u poslednje tri decenije.

Izložbe su prenesene u Inđiju, Novi Sad, Zrenjanin, Šabac, Niš i Rumu i imale veliki uspeh kod publike, i pored toga što su se pojavili kritični glasovi pojedinih istorijskih aktera. Projekat je započet ali još uvek nije sistematično dovršen. Polovina vizuelnog materijala još uvek nije u potpunosti izložena a kritički diskurs nije proizveden.

Politička neartikulisanaost u smeru kritičkog levog diskusra, te deficit istinskih anarho-pank bendova i aktivnosti iz perioda izvornih konstrukcija, doveli su do tragičnih okolnosti zbog kojih je praktično izbrisana, tragično stradala ili transformisana, većina glavnih aktera i akterki pomenute scene. Početkom 90tih veliki deo pank scene i pank publike se uključuje u nacionalističke i neo-fašističke pokrete u bivšim jugoslovenskim republikama. Fudbalski stadioni su bili iskorisćeni u političkoj borbi a mnogi desno orijentisani pankeri navijači uvučeni ratne okolnosti. Njihova politička inercija je bila zamenjena desničarskim političkim stavovima i radikalnom mržnjom koja je bila gurana od strane nacionalističkih medija od druge polovine 80tih godina. Afera iz Subotice, iz 1981. godine, sa grupom "Četvrti rajh", te kasniji nesporazumi jugoslovenskih medija sa slovenačkom grupom "Lajbah", otkrivaju na koji način je post-moderna estetika medijskog diskursa 80tih kao i kritika samoupravnog socijalističkog sistema zapravo bila zastupljena i u svojoj suštini opozitna anarho-panku.

Dragomir Olujić Oluja

Disidenti u SFRJ: Slobodni univerzitet 1976-1984. Tiha voda breg roni. Živeli smo kao da smo slobodni

Ove godine se navršava 25. godina od nasilnog, terorskog prekida rada "Slobodnog (ili: Otvorenog) univerziteta", jedine - koliko-toliko? - organizovane opozicione/otporne/disidentske grupacije u SFR Jugoslaviji, i početka jednogodišnjeg "Procesa šestorici", najvećeg i poslednjeg političkog (i montiranog) suđenja u drugoj Jugoslaviji.

Temeljnih i sistem(at)skih istraživanja (još) nema, bilo je samo, koliko ja znam, četiri pokušaja - dva u Beogradu: skup u CfiDT i tekst Nebojše Popova u "Republici i dva u Zagrebu: Spehajak-Cipek studija i nekoliko radova Danijela Ivin. I literature, takođe, gotovo da nema, ima samo (razbacanih) državno-partijskih kampanjskih napadačkih (i veoma nepouzdatih) tekstova, pre svega u štampi iz onog vremena, ima jedna knjiga dokumenata o "Procesu šestorici", objavljena u Italiji sredinom osamdesetih, i ima nekoliko svedočenja učesnika i aktivista "Slobodnog univerziteta", najviše u "Republici".

Ja sam pre dve godine preuzeo obavezu da za biblioteku "Hereticus" prof. dr Jovice Trkulje napišem aktivističko-naučnu (?) knjigu o "Slobodnom univerzitetu", ali zbog svoje životne situacije posao nikako da privedem kraju!

Ovaj tekst je kratki pregled onoga šta će biti u ovoj knjizi!

Istorijsko-socijalni kontekst: Rađanje slobode

Kratko definisanje pojmova (i termina), pre svega analizom pojmova koje su predložili nemački politikolog Erhart Neubert, beogradski sociolog prof. dr Nebojša Popov i zagrebački publicista Danijel Ivin.

Konkretni istorijsko-socijalni kontekst:

KPJ i frakcije - Manifest opozicije (1921), rasprava o nacionalnom pitanju (1923-1926), Titov dolazak (1935-1940) i "trockizam", Živojin Pavlović Ždrebe; "trockisti" u NOP-u; Milovan Đilas i Mihajlo Mihajlov; Studentski pokret i 1968.; Helsinška konferencija (1975).

Privreda i modernizacija: "mala" (finansijsko-monetarna, 1962-3) i "velika" Duštvana i privredna reforma (1965) - prebacivanje težišta sa teške (proizvođačke) na laku (prerađivačku) industriju i robu široke potrošnje, sa javne na privatnu potrošnju; strukturalni problemi i "privatizacija" svojine; radikalizacija socijalnog raslojavanja, nezaposlenost i gastarbajterstvo, politika bogaćenja i "crvena buržoazija", štrajkovi...

Politika i stabilizacija: Šesti kongres SKJ i Program SKJ (1958) i liberalizacija; sistem formalno demokratski, režim represivan - formalizacija samoupravljanja i jačanje partijsko-kontrolnih mehanizama, Kongres samoupravljača (1957); Brionski plenum (1966) i eliminacija Rankovića; otvaranje granica; "liberalizmi" i nacionalizmi, republikanizacija yu. prostora, Ustav 1974; autonomija univerziteta i Saveza studenata Jugoslavije, 1968. i likvidacija studentskog pokreta; "samoupravni pluralizam interesa".

Kulturna emancipacija: autorski film, "crni talas", novi partizanski film; političko pozorište; nova socijalna literatura; nove umetnosti...

Dve (naj)bitn(ij)e dimenzije yu. situacije:

Na novou svakodnevice i socijalne psihologije: Gospodin Obučni je "znao" da mu je danas bolje nego juče i da će mu sutra biti bolje nego danas;

U realsocijalističkim zemljama represija se zaustavljala na granicama socijalnih slojeva/klasa, u Jugoslaviji represija je bila interiorizirana, postajala je "dobro" svakog pojedinca!

Delovanje Slobodnog univerziteta: Malo nas je, al' nas ima!

Indivudalne situacije, motivacije i odluke kao "kriterij" angažovanja!? Moto: "Živeli smo kao da smo slobodni!"

Osnivački skup: Beograd, 19. decembar 1976.; "slučaj Đilas".

Organizaciona struktura: 3 + 1 "škola"; individualne inicijative.

Oblasti delovanja: rasprave i predavanja na konkretne (i aktuelne) teme, predlaganje rešenja i alternativa; zahtevi prema vlasti (peticionaštvo) i nuđenje rešenja; organizovanje protestnih manifestacija, demonstracija...

Individualno ili grupno delovanje van "redovnih delatnosti", ali (podrazumevalo se) pod imenom "Slobodnog univerziteta".

Saradnja sa zapadnoevropskim i američkim levičarima i pokretima.

Saradnja i zajednički rad sa istočnoevropskim disidentima, posredstvom (uglavnom) drugova sa Zapada, pre svega trockista (svih boja).

"Hapšenje 28/31", 20. aprila 1984., i "Proces šestorici", 1984/5.

Efekti i posledice: Delegitimizacija i urušavanje sistema, režima pre svega

Disidentski pokret je bio (pro)jugoslovenski, socijalistički i nenacionalistički, u današnjim politikama na prste jedne ruke se mogu izbrojati bivši disidenti!

Iako je aktivista "Slobodnog univerziteta" bilo malo i nisu predstavljali realnu i aktuelnu opasnost režimu, značaj "Slobodnog univerziteta" je rastao otvaranjem pitanja i nudjenjem odgovora, istrajnim širenjem "duha slobode" i "duha pobune" i tako vremenom postajao "mikrob", "virus", "crv" koji je "bušio" režim, pa na kraju i delegitimirao režim kao socijalistički, samoupravni i demokratski, levičarski. Paralelno se pokazivalo da se, ne bez uticaja "Slobodnog univerziteta" na oslobađanje individue i javnog mnjenja, spremnost na pobunu, na slobodu povećavala sa porastom očekivanja stanovništva od boljeg života, što je "Slobodnom univerzitetu" obezbeđivalo nove aktiviste. To se najbolje pokazalo posle "Hapšenja 28/31" i početka "Procesa šestorici", kada se bukvalno celokupna jugoslovenska javnost angažovala u odbranu optuženih i tako doprinela raspadu Dolanc-Vrhovec-Mikulićevog "scenarija" obračuna sa disidentima i "pobedi", doduše Pirovoj, "Slobodnog univerziteta".

Na kraju, i naravno, današnje dominantne "velike priče" i politike nisu (bile) naše, zato nas u njima i nema!

The Yugoslav Labor Movement 1980 – 1991

Until now, the disintegration of Yugoslavia was researched with an emphasis on various stakeholders- from the national and federal bureaucracies, dissident intelligentsia to foreign creditors and diplomats. My proposal argues that this historical process can not be understood without focus on the role of the ordinary people as agents of change, in particular the Yugoslav working class which held a key position in the Yugoslav system of self-management. The research will therefore follow the origins, dynamics and outcomes of the often neglected labor movement which rose in all republics, in response to the economic and political crisis, shortly after the death of Josip Broz Tito, only to fade a decade later in the midst of the nationalist mobilizations and emerging wars.

Background/State of the Art

The Yugoslav working class had grown in size and culture by the time of Tito's death in 1980. After three decades of relentless economic growth and urbanization, the share of population living off the land went from over 60 per cent in 1948 to 36 per cent in 1980. Apart from the mere strength in numbers, the industrial workers and working people in general occupied an important place in the legal and political sphere. Worker's self-management and social property put institutional breaks on the power of the party bureaucracy and empowered labor in a way that did not occur elsewhere in Eastern Europe.¹³ Inspired by the Solidarity movement in Poland, many observers predicted that the working class will play the role of the ultimate arbiter in the resolution of the political and economic crisis that weighed down on Yugoslavia in the 1980's. There was hope that the system could be salvaged through an all-Yugoslav effort of working class which would be able to democratize the country and keep it in unified.¹⁴

Indeed, by the mid 1980's, the International Monetary Fund (IMF)-suggested liberalization program, aimed at reducing foreign trade deficit by lowering of labor costs and increasing Yugoslavia's competitiveness on the world market, provoked a series of social movements. The worker's mobilizations were the most prominent among them.¹⁵ The number of strikes, recorded nation-wide, went from 247 with 13 507 workers involved in 1980 to 851 with 88 860 participants in 1986. Just one year later, the frequency of the strikes doubled with 1 685 strikes involving 288 686 workers.¹⁶ These statistics place Yugoslavia among the countries with the highest strike activity in Europe at this time.¹⁷ Unlike the strikes in previous decades, whose efforts were focused mainly against the company management and remained within the factory premises, workers were now eager to connect their demands to wider political issues and present their grievances to the authorities by staging marches, street demonstrations and gatherings in front of the government buildings.¹⁸

The watershed was reached in the autumn of 1988, when the Serbian branch of the League of Communists of Yugoslavia, under the leadership of Slobodan Milošević, broke the unified reformist line of the federal government against the street protests and inserted itself at the helm of the mobilizations. By re-interpreting the dichotomy between exploiter and exploited in nationalist terms, this fraction of the Serbian bureaucracy organized a wave of rallies in Serbia

---

¹³ Marko Grdešić, *Mapping the Paths of the Yugoslav Model: Labor Strength and Weakness in Slovenia, Croatia and Serbia*, in *European Journal of Industrial Relations*, Vol. 14, No. 2, 2008, p. 134

¹⁴ Branka Magaš, *The Destruction of Yugoslavia: Tracing the Break-up 1980– 199*, Verso, London, 1993, p. xxi

¹⁵ Susan L. Woodward, *Socialist Unemployment: The Political Economy of Yugoslavia 1945–1990*, Princeton University Press, Princeton, 1995, pp. 347-361

¹⁶ Marko Marinković, *Štrajkovi i društvena kriza*, Institut za političke studije, Beograd, 1995, p. 83

¹⁷ Salih Fočo, *Štrajk između iluzije i zbilje*, Radnička štampa, Beograd, 1989, p. 6

¹⁸ Marko Marinković, *Štrajkovi i društvena kriza*, Institut za političke studije, Beograd, 1995, p. 87

and surrounding republics which co-opted the previous working class movement and opened the door for the violent disintegration of the country.¹⁹

The described top-down, nationalist mobilizations, known as the “Anti-bureaucratic revolution”, became the causal starting point of choice for the good part of the historiography dealing with the break-up of Yugoslavia.²⁰ In an attempt to frame the Eastern European social movements in the 1980’s, Padraic Kenney notes that the literature on 1989 fails to appreciate the role of social protests in the early stages of that revolution.²¹ Nowhere does this observation hold more weight than in the Yugoslav case where the sheer magnitude of the nationalist mobilizations and the ensuing wars erased almost all traces of previous movements which were not ethno-nationalist in character. The nature of the social movements that emerged in the wake of the break-up of the country is therefore often interpreted in reverse, from the eventual political consequences. The two common outcomes of this approach are the prominent role of the elites as well as the apparent power of ethnicity to mobilize.

Nebojša Vladislavljević thus labels the literature on the Yugoslav controversies of the 1980’s as “elite-centered, with a particular focus on high politics, dissident intellectuals and personalities”.²² In one of the most elaborate studies of the 1980’s in Yugoslavia to this date, Dejan Jović argues that political elites were the sole relevant actors of the Yugoslav politics as the activism of the masses was “short term, fairly unorganized and limited by the immediate intervention of the police and politicians”.²³ In a similar vein, Jasmina Udovički and Ivan Torov conclude that the labor protests were “carefully masterminded by special groups”²⁴, while Jasna Dragović-Soso explores dissidence and roots of the conflict by focusing on the rising influence of the nationalist intelligentsia.²⁵

This doubt in the possibility of a sustained collective action of ordinary people under the Yugoslav party-state leads to the second major tendency. Once the social movements do become visible, the source of the ideas, circulating inside them, is not looked for in their preparatory stage and the concrete historical moment, but in the supposed surviving spirit of the pre-modern times. It appears that once the state controls became weak, the ancient hatreds between the ethnic groups broke through in a circle of revenge.²⁶ Robert D. Kaplan’s bestseller²⁷ set the tone for this line of interpretation early on in the 1990’s, while Tomislav Sunić’s work, in which he connects

---

¹⁹ Nebojša Vladislavljević, *Serbia’s Antibureaucratic Revolution: Milošević, the Fall of Communism and Nationalist Mobilization*, Palgrave Macmillan, New York, 2008, pp. 145-177

²⁰ See for instance: Laura Silber & Allan Little, *The Death of Yugoslavia*, Penguin books, New York, 1995 or Sabrina P. Ramet, *Balkan Babel: The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to the Fall of Milosevic*, Westview Press, Boulder, 2002

²¹ Padraic Kenney, *Framing, Political Opportunities and Eastern European Mobilization*, in Hank Johnston & John A. Noakes, *Frames of Protest: Social Movements and the Framing Perspective*, Rowman & Littlefield, Lanham, 2005, p. 144

²² Nebojša Vladislavljević, *Serbia’s Antibureaucratic Revolution: Milošević, the Fall of Communism and Nationalist Mobilization*, Palgrave Macmillan, New York, 2008, p. 4

²³ Dejan Jović, *Jugoslavija – država koja je odumirala: Uspon, kriza i pad Četvrte Jugoslavije 1974-1990*, Prometej, Zagreb, 2003, p. 325

²⁴ Jasmina Udovički & Ivan Torov, *The Interlude 1980–1990*, in Jasmina Udovički & James Ridgeway (eds.), *Burn This House: The Making and Unmaking of Yugoslavia*, Duke University Press, Durham, 2000, p. 88

²⁵ Jasna Dragović Soso, *Saviors of the Nation’: Serbia’s Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism*, McGill-Queen’s University Press, London, 2002

²⁷ See: Susan L. Woodward, *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War*, Brookings Institution Press, Washington D.C., 1995, p. 19 or Dejan Jović, *Jugoslavija – država koja je odumirala: Uspon, kriza i pad Četvrte Jugoslavije 1974-1990*, Prometej, Zagreb, 2003, p. 43

political dissidence in former Yugoslavia solely to ethnically inspired opposition to Titoism, represents a good practical example of this line of reasoning.²⁸

A turning point in the historiography on this topic came in 2004 with the release of "The Myth of Ethnic Conflict" by V.P. Gagnon Jr. The author makes use of empirical data, collected by Yugoslav sociologists in the 1980's, to challenge the linkage between ethnicity and the upsurge of violence. He argues that the Yugoslav wars were a "strategic policy of demobilization used by the elites confronted with popular mobilizations".²⁹ Yet, despite an effective rebuke of preconceived notions about the attitudes of citizens towards issues related to ethnicity and interethnic relations, Gagnon fails to present an account of any concrete non nationalist mobilization in the 1980's. What he offers instead is a vague model of a movement in support of political pluralism and liberalization along the lines of 1989 in Eastern Europe and a sketch of Serbian and Croatian opposition movements that would come into existence in the 1990's.³⁰ It was not until 2008, that Vladimir Vladislavljević's painstaking dissection of Serbia's "Anti-bureaucratic revolution" opened space for viewing of the 1980's mobilizations as a complex affair, involving variety of themes and demands, which mutated into exclusively nationalist and orchestrated phenomenon only in the later stages of its development.³¹

Methodology/Underlying Hypothesis/Sources

The dichotomy between the workers' formal location of power within the Yugoslav socialist state and the apparent easiness with which they gave way to the populist nationalist leadership poses the question of the very nature of the Yugoslav working class at this historical moment. In his momentous study of the forging of the English working class, Edward P. Thompson saw class "...not as a 'structure' or even as a 'category', but as something which in fact happens (and can be showed to have happened) in human relationships".³² This view of class formation as an active process looks for the consciousness of identity of interests among the workers against the interests of other classes and the growth of corresponding forms of political and industrial organization.

My hypothesis is that the Yugoslav working class began to differentiate itself as a class within the Yugoslav society, as late as the early 1980's, in reaction to the economic liberalization. I will examine this hypothesis by addressing the following questions: (1) What was the state of the self-management structures in the early 1980's and how did the liberal reforms affect them? (2) How did the worker's movement rise and organize itself in reaction to new economic policies? (3) What were worker's demands and were there instances of solidarity between strikes in different republics? (4) What is the relationship between the strike movement and the subsequent nationalist mobilizations? A closer look at these questions will be made possible by the case studies of two important labor strikes in different stages of the movement. The first case study will deal with the 1987 miners strike in the Croatian city of Labin, where workers of different nationalities successfully fought the longest strike in Yugoslavia's postwar history.³³ The second one is the protest of workers from Belgrade's industrial suburb of Rakovica who, in the autumn of 1988, tried to break into the Federal Assembly building demanding resignation of the government.

---

²⁸ Robert D. Kaplan, *Balkan Ghosts: A Journey through History*, Picador, New York, 1993 and Tomislav Sunić, *Titoism and Dissidence: Studies in the History and Dissolution of Communist Yugoslavia*, Peter Lang, Frankfurt am Main, 1995

²⁹ V. P. Gagnon Jr., **The Myth of Ethnic War: Serbia and Croatia in the 1990**, Cornell University Press, Ithaca, 2004, p. 7

³⁰ Ibid, pp. 31-60

³¹ Nebojša Vladislavljević, *Serbia's Antibureaucratic Revolution: Milošević, the Fall of Communism and Nationalist Mobilization*, Palgrave Macmillan, New York, 2008, p. 198

³² E. P. Thompson, *The Making of the English Working Class*, Pantheon, New York, 1964, p. 66

³³ Branka Magaš, *The Destruction of Yugoslavia: Tracing the Break-up 1980– 1991*, Verso, London, 1993, p. 106

This protest signaled the breakdown of the independent working class movement with, as one observer noticed, the protesters “coming as workers and leaving as Serbs” after the speech delivered to them by Slobodan Milošević.³⁴

The research will use a combination of primary sources including official documents, local and federal printed media as well as interviews with individuals who were active in the labor movement. In the period between 1969 and 1987, all the official data on strike activity inside Yugoslavia was treated as confidential. The fact that police and secret service archives from this period still remain closed to the public in Serbia, Croatia and Bosnia presents an obstacle that must be acknowledged. Nevertheless, faced with a prolonged strike wave in 1986, the Yugoslav Council of Trade Unions (Veće Saveza sindikata Jugoslavije) took over the task of following the labor strikes from the security structures and ordered a series of ambitious sociological surveys on their causes and character between 1986 and 1988 for internal usage. Some of these researches were made available to the public in the meantime as part of the published articles and books.³⁵ The task of this research would be to collect and revise these sources as they present a wealth of empirical findings whose interpretation was limited at the time.

Despite the cautious treatment by the higher institutions, strike occurrences were regularly reported and covered by the Yugoslav press in a liberalized media climate of the 1980's. I will rely mostly on the federal government funded daily “Borba” whose reporting was detailed and relatively open, since the federal organs were increasingly dysfunctional and unable to exercise efficient control over the content. This source will be supplemented by the local Serbian and Croatian dailies and weeklies, namely “Politika” and “NIN” (Belgrade) and “Vjesnik” and “Danas” (Zagreb) in order to cross check the often divergent perspectives of national bureaucracies on the same issues. Apart from this, interviews with local labor activists will be conducted when researching the two case studies.

Bibliography

Dragović- Soso, Jasna, 2002, *Saviors of the Nation': Serbia's Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism*, McGill-Queen's University Press, London

Fočo, Salih, 1989, *Štrajk između iluzije i zbilje*, Radnička štampa, Beograd

Grdešić, Marko, 2008, *Mapping the Paths of the Yugoslav Model: Labor Strength and Weakness in Slovenia, Croatia and Serbia*, in *European Journal of Industrial Relations*, Vol. 14, No. 2, pp. 133-151

Jović, Dejan, 2003, *Jugoslavija– država koja je odumirala: Uspon, kriza i pad Četvrte Jugoslavije 1974-1990*, Prometej, Zagreb

Kaplan, Robert D., 1993, *Balkan Ghosts: A Journey through History*, Picador, New York

Kenney, Pdraic, 2005, *Framing, Political Opportunities and Eastern European Mobilization*, in Hank Johnston & John A. Noakes, *Frames of Protest: Social Movements and the Framing Perspective*, Rowman & Littlefield, Lanham

Magaš, Branka, 1993, *The Destruction of Yugoslavia: Tracing the Break-up 1980– 1991*, Verso, London

---

³⁴ Jasmina Udovički & Ivan Torov, *The Interlude 1980–1990*, in Jasmina Udovički & James Ridgeway (eds.), *Burn This House: The Making and Unmaking of Yugoslavia*, Duke University Press, Durham, 2000, p. 88

³⁵ See for instance: Veće Saveza sindikata Beograda, *Obustave rada (štrajkovi) u Beogradu*, Beogradski radnik, Beograd, 1989

- Marinković, Marko, 1995, *Štrajkovi i društvena kriza*, Institut za političke studije, Beograd
- Ramet, Sabrina P., 2002, *Balkan Babel: The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to the Fall of Milosevic*, Westview Press, Boulder
- Silber, Laura & Little, Allan, 1995, *The Death of Yugoslavia*, Penguin books, New York
- Sunić, Tomislav, 1995, *Titoism and Dissidence: Studies in the History and Dissolution of Communist Yugoslavia*, Peter Lang, Frankfurt am Main
- Thompson E. P., 1964, *The Making of the English Working Class*, Pantheon, New York
- Udovički Jasmina & Torov Ivan, 2000, *The Interlude 1980–1990*, in Jasmina Udovički & James Ridgeway (eds.), *Burn This House: The Making and Unmaking of Yugoslavia*, Duke University Press, Durham, pp. 80-109
- V. P. Gagnon Jr., 2004, *The Myth of Ethnic War: Serbia and Croatia in the 1990*, Cornell University Press, Ithaca
- Veće Saveza sindikata Beograda, 1989, *Obustave rada (štrajkovi) u Beogradu*, Beogradski radnik, Beograd
- Vladislavljević, Nebojša, 2008, *Serbia's Antibureaucratic Revolution: Milošević, the Fall of Communism and Nationalist Mobilization*, Palgrave Macmillan, New York
- Woodward, Susan L., 1995, *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War*, Brookings Institution Press, Washington D.C.
- Woodward, Susan L., 1995, *Socialist Unemployment: The Political Economy of Yugoslavia 1945–1990*, Princeton University Press, Princeton

Krunoslav Stojaković

„Samo da rata ne bude!“ Prešućena povijest »Udruženja za jugoslavensku demokratsku inicijativu (UJDI)« i antiratne opozicije u Jugoslaviji

Tokom krvavih ratova na području Jugoslavije u devedesetim godinama priča o „povijesnoj činjenici“ međusobne mržnje jugoslavenskih naroda i nemogućnosti zajedničkog života u zajedničkom državnom sustavu postala je glavna naracija inostranog i domaćeg „mainstream“-mnenja. Iz takvog ugla građanski rat na tlu Jugoslavije postaje neizbježljiva činjenica, glavni akteri „žrtve dialektike mržnje“, a govoru o opoziciji nedostaje smisao.

Nasuprot ovakvim ili sličnim pogledima na nasilni rascjep zajedničke države u mojem izlaganju glavna se riječ vodi o protivratnoj i antinacionalističkoj opoziciji diljem Jugoslavije, najvidljivije u formiranju UJDI-ja, to je „Ujedinjenja za Jugoslavensku demokratsku inicijativu“ koje se pojavljuje početkom 1989. god. kao prvi organizacioni izraz otpora nacionalističkoj politici republičkih vlada. Iz rada UJDI-a i drugih civilnih aktera proizlazi slika eminentnog suprostavljanja politici baziranoj na nacionalnoj isključivosti i nasilju.

Potencijali nenasilnog rješenja jugoslavenske krize međutim nisu naišli na podršku niti u domaćim niti u inostranim medijama i drugim javnim krugovima, tako da je ostao dojam u Jugoslaviji su mir i/ili opstanak države izvan moći predočivanja.

Marijana Stojčić

Proleter i svih zemalja- ko vam pere čarape? Feministički pokret u Jugoslaviji 1978-1989

Prekretnica za razvoj feminističkog pokreta u bivšoj Jugoslaviji bila je Međunarodna konferencija " DRUG-CA ŽENA. Žensko pitanje. Novi pristup?" u Studentskom kulturnom centru (SKC) u Beogradu 1978. godine, koje su organizovale žene iz Beograda, Zagreba, Sarajeva i Ljubljane. Ova konferencija je vratila proskribovanu temu - feminizam u javni prostor. To je prvi feministički događaj feminizma drugog talasa u Istočnoj Evropi.

Iako na prostorima bivše Jugoslavije postoji tradicija ženskog organizovanja još od 19. veka, nakon (samo) ukidanja Antifašističkog fronta žena 1953. godine do konferencije "Drug-ca Žena", žensko pitanje je gotovo potpuno potisnuto sa društvene scene.

Uopšteno, između dva svetska rata, organizovanje žena se može razvrstati kroz dve glavne struje- u okviru radničkog pokreta i kao zaseban građanski pokret. U nekoliko navrata (kao što je zajednička akcija u kampanji za pravo glasa 1935.) zajedničke aktivnosti su brisale ideološke razlike.

Sa početkom II svetskog rata žene se aktivno uključuju u borbu za oslobođenje zemlje kroz učešće u oružanim akcijama i rad u pozadini. Kroz Antifašistički front žena (AFŽ)- stvoren 1942.- žene takođe, artikuliraju svoje zahteve za ravnopravnošću sa muškarcima u svim oblastima društva. Nakon rata, pored mnogobrojnih zadataka koje je sebi postavljao u obnovi i izgradnji zemlje, u centru njegove pažnje bilo je nastojanje da se celokupno posleratno zakonodavstvo zasnuje na principima ravnopravnosti žena i suprotstavljanje pokušajima polne diskriminacije. Do svog utapanja u Socijalistički savez radnog naroda, AFŽ je predstavljao značajan društveno-politički činilac. Njegov nestanak označava put postepenog vraćanja žena domaćinstvu, napuštanja političke aktivnosti i kraj intenzivnog zanimanje za menjanje odnosa među polovima u porodici i društvu.

Treba imati u vidu da je partizanska borba za oslobođenje od nacističke okupacije jedan od utemeljivačkih mitova nove države. Epska borba protiv okupatora bila je deo popularne mitologije,, promovisana kroz filmove, knjige, muziku i zvanična izdanja. Doprinos žena kroz aktivno učešće u borbi i rad u pozadini prestavlja važan deo socijalističke retorike.

Za razliku od toga, istorija predratnog ženskog pokreta i ženskih organizacija gurnuta je u zaborav. Tek kasnih '70 tih, novi feminizam otkriva ponovo i taj deo istorije ženskog organizovanja. On se razvija u opoziciji sa državnim (zvaničnim) feminizmom koji je negirao bilo kakvu potrebu za autonomnim ženskim organizacijama i razmatranje ženskog pitanja odvojeno od klasnog pitanja. Smatralo se da socijalizam sam po sebi rešava i pitanje ravnopravnosti žena.

Period od 1950. do 1970. je period ekonomskog prosperiteta i rasta životnog standarda u SFRJ; a od 60-tih i otvaranja granica i ukupne liberalizacije društva, sa konstantnim rastom broja žena koje su se uključivale na tržište rada.

Plaćeni rad i obrazovanje žena (praćeni vrlo naprednom zakonskom regulativom) viđeni su kao najvažniji faktori emancipacije žena. Žene Jugoslavije su prvi put učestvovala na izborima za Ustavotvornu skupštinu 1945. godine. Ustavom iz 1946. potvrđena je ravnopravnost žena u svim sferama društvenog života. Kroz zakon o braku [1946], izjednačen je položaj žena i muškaraca u braku, zakonima iz oblasti porodičnog prava iz 1947. izjednačena su prava bračne i vanbračne dece, zakonom o socijalnom osiguranju uvedeno je i osiguranje za sve rizike, što je obuhvatalo i plaćeno porodiljsko odsustvo i ostvarivanje prava na penziju pod istim uslovima i za žene i za muškarce, iako su žene ranije odlazile u penziju. Pravo na abortus je omogućeno zakonom iz 1951., Ustavom iz 1974. ženi se garantuje puno pravo na slobodno rađanje, a od 1977. dozvoljen je abortus bez ikakvih ograničenja do deset nedelja starosti ploda.

Istovremeno, postoje značajne razlike u novou razvijenosti jugoslovenskih republika, između mogućnosti i kvaliteta života u razvijenim i nerazvijenim, ruralnim i urbanim krajevima zemlje.. Nakon Ustava iz 1974., pojavljuju se i razlike u zakonskoj regulativi pojedinih pitanja između jugoslovenskih republika.

Uprkos naprednim zakonskim rešenjima i proklamovanoj ravnopravnosti muškaraca i žena, realnost svakodnevnog života bila je drugačija. Predstava o dvostrukoj ulozi žene kao radnice i majke; kao one koja je primarno odgovorna za reprodukciju i porodicu, zapravo nikad nije dovedena u pitanje, što je rezultiralo dvostrukom opterećenoću žena, na radnom mestu i obavezama u kući. U to vreme naporedo opstajavaju i spajaju se dve predstave žene- žena kao " socijalistički radni čovek" u javnoj sferi, sa zapadnom potrošačkom predstavom ženstvenosti u privatnoj sferi. Dominantna ideologija svakodnevnog života je potrošačka. S druge strane,, ne postoji bilo kakav značajniji feministički pokret, niti problematizovanje rodni odnosa u društvu. Nasilje nad ženama kao tema takođe, ne postoji u javnom prostoru.

Predstava jugoslovenske žene kao " oslobođene" i " pozapadnjačene" zapravo oslikava iskustvo žena srednje i više srednje klase iz urbanih središta; iskustvo većine onih (muškaraca i žena) iz u ruralnih i ruralnih krajeva nikad nije našlo svoje mesto u mitologizovanoj slici o društvenom napretku. Taj jaz između centra i periferije je takođe ključan za razumevanje pozicije žena koje su organizovale konferenciju, kao i daljeg razvoja feminističkih grupa i samog pokreta u Jugoslaviji u godinama koje će uslediti.

Generacija mladih obrazovanih žena iz urbanih centara, kao što su Zagreb i Beograd, činila je jezgro novog feminističkog pokreta ranih sedamdesetih. Ove žene su imale pristup obrazovanju, zaposlenju, ali su iskusile i razliku između proklamovane ravnopravnosti muškaraca i žena i svakodnevnog života: seksizma u privatnoj sferi, na tržištu rada i akademskoj karijeri. Na svojim putovanjima po Zapadnoj Evropi i SAD, one se sreću sa feminističkim pokretom i feminističkim teorijama, prevode i ispituju primenljivost feminističkih teorija i iskustava u jugoslovenskom kontekstu.

Istovremeno, kao i feministički pokret u Zapadnoj Evropi, ni novi feministički pokret u tadašnjoj Jugoslaviji ne bi bio moguć bez previranja '68 i treba ga sagledavati i u perspektivi studentske pobune, ali i intenzivne intelektualne debate o marksizmu u krugovima levičarskih disidenata (okupljenih oko časopisa "Praxis"), koja se odvijala od ranih '60- tih.

Na konferenciji " DRUG-CA ŽENA. Žensko pitanje. Novi pristup?" u Studentskom kulturnom centru 1978. godine razgovaralo se o patrijarhatu, feminizmu i marksizmu, feminizmu i psihoanalizi, identitetu, seksualnosti, jeziku nevidljivosti žena u kulturi i nauci... Po prvi put javno je dat kritički osvrt na rešavanje ženskog pitanja u Jugoslaviji.

Ovaj skup je postavio temelj za dalji razvoj feminističkog pokreta koji je usledio u 80- tim i 90- tim godinama. Nakon njega, u Zagrebu, u okviru Sociološkog društva Sveučilišta u Zagrebu formira se grupa "Žena i društvo". Uskoro (1980. godine) se istoimena grupa formira i u Beogradu u Studentskom kulturnom centru. U Ljubljani, prva ženska grupa LILITH nastaje 1985, a prva lezbejska grupa Lilith LL 1987. Kao rezultat tesne saradnje jugoslovenskih feministkinja održan je i Prvi jugoslovenski feministički skup 1987. u Ljubljani. Još tri jugoslovenska feministička skupa su održana su u Zagrebu i Beogradu, a poslednji "Good girls go to heaven, bad girls go to Ljubljana" održan je u Ljubljani 1991. uoči početka ratova na ovim prostorima. Ratovi su pred ženski pokret postavili nova pitanja i probleme. A od devedesetih, ženski pokret je tesno povezan sa antiratnim.

Adriana Zaharijević

Ko se boji feminizma još?

Postoji nelagodan konsenzus oko toga da je vreme emancipacije/revolucije/ oslobođenja iza nas. Govori li se pak o specifično ženskom kontekstu, *Women's Lib* zvuči toliko anahrono da se u nekom svima razumljivom svetlu može pojaviti jedino u okviru arhivarskih poduhvata koji nastoje da ustanove oštre granice među „talasima“ ženske borbe. Uprkos tome, danas, dakle, četrdeset godina kasnije, s izvesnošću se može tvrditi da ciljevi i ideali borbe za slobode žena nisu ostvareni u punom opsegu, u meri u kojoj ni neki drugi ideali koje je inicirala '68. nisu postali življena stvarnost. Međutim, govor o „borbi“ (o revoluciji i oslobođenju da i ne govorimo, posebno na ovom području koje se ambivalentno i neujednačeno odricalo svoje komunističke prošlosti) postaje teorijski neumesan, šakaljiv ili nepodesan.

Šta je izazvalo takav obrt? Feminizam u svojim različitim, kulturno i geografski uslovljenim vidovima opstaje i danas, iako su u najvećem broju zemalja sveta osvojena sva ona osnovna prava za koja su se žene *borile*. Iako je, prema tome, „emancipatorska“ „borba“ za „oslobođenje“ i „revoluciju“ odnosa među ženama i muškarcima (a čini se da je čak i te pojmove ponekad suvislo staviti pod znake navoda), bar na diskurzivnom nivou postala deplasirana, feminizam – kako god ga definisali da bi se ti termini izbegli – ne iščezava, premda se može tvrditi da je svet u načelu postao mesto na kojem su potencijali za ravnopravnost omogućeni.

Pitanje ima li feminizma ako nema borbe za oslobođenje žena – ili, ima li feminizma koji nije uvek već borba za oslobođenje – ma kako retorički delovalo, postalo je jedno od središnjih pitanja s kojim se ovaj društveni pokret suočio devedesetih godina XX veka. Činjenica da feminizam i dalje opstaje u svim svojim raznovrsnim oblicima ne ukazuje na to da je na ovo pitanje pronađen adekvatan odgovor koji bi ga učinio prevladanim ili zastarelim. Moglo bi se, suprotno tome, tvrditi da je to danas verovatno najdinamičniji spor koji feminizam čini otvorenim za nova rešenja koja krute borbene formacije transformišu u labave koalicije, čiju validnost tek treba testirati u okolnostima s kojima se susreću žene XXI veka.

U ovom tekstu pokušaću ukratko da razmotrim dva mesta spora koja smatram ključnim za razumevanje situacije u kojoj se feminizam nalazi danas u Srbiji, ali i izvan nje. Prvo se odnosi na prevladani konflikt teorije i prakse, drugi pak na generacijski spor među feministkinjama.

Lidija Vasiljević

Pitanje klase i roda – „Možda je rođena s tim ? „

Do pre nekog vremena, feministički krugovi su izbegavali nametanje razlika, čak i u stepenu obrazovanja, iz straha od elitizma. Došlo je vreme za stvaranje nekih novih titula, koje će se formulisati tako da zvuče bliskije nefeminističkoj publici, vladinim i nevladinim predstavnicima i široj javnoj sferi. Treba li feminizam da prihvati merenje na isti način na koji to čini tradicionalni sistem obrazovanja ?

Formalizacija i ulazak u vladine institucije i ministarstva, čini da se feministička borba identifikuje s rodnom jednakosću ili rodnim mehanizmima. Ovaj prikaz je rasprava o pojavi novog zvanja – Rodnih ekspertkinja u Srbiji, i generalno u Jugoistočnoj Evropi. Pojam je nov, zbunjujuć i većini ljudi nepoznat. Šta on znači u današnjem feminizmu, i menja li ideju borbe protiv hijerarhije. U Srbiji je nedavno završila studije prva generacija postdiplomanaca/kinja na rodnim studijima.

Sada se postavlja pitanje koji su to kriteriji relevantni za prozivanje nekog stručnjakom/stručnjakinjom. Možemo li naučiti kako postati feminikinje kroz akademski program, i ko je kompetentniji za donošenje rodne procene: magistarka i / ili doktorka rodne studije, ili osoba s konkretnim aktivističkim iskustvom?

U svom izlaganju diskutovaću teorijske izvore vezane za pitanja klase i roda, i navesti rezultate manjeg istraživanja koje će dati sliku o tome šta aktivistkinje i buduće ekspertkinje misle o ovom pitanju, i koliko se same pronalaze u novoj tituli.

Dorđe Tomić

ULIČNE STUDIJE – ODSEK: PROTEST! Studentski protesti tokom „ere Milošević“

Apstrakt

Polazeći od pitanja kako je i zašto u Srbiji tokom devedesetih godina dvadesetog veka u nekoliko navrata došlo to studentskih protesta, koji su to protesti bili i koja je njihova uloga u datom društvenom kontekstu tog vremena, rad predstavlja prvu pravu sintezu dosadašnjih istraživanja ovih društvenih događanja, koristeći se pritom nizom dosad neobrađenih primarnih izvora. Nakon što su ovi protesti prikazani kao predmet istraživanja, pri čemu se opisuje poslednje stanje istraživanja ove teme, protesti se kontekstualizuju, tj. oslikava se vremenski period, koji autor naziva „erom Milošević“. U centralnom delu rada ispituju se zatim (1) zahtevi i konkretni povodi protesta, (2) organizacija – struktura i resursi, (3) regionalna rasprostranjenost protesta i (4) forme protesta. Ono što pritom predstavlja jedno od važnijih saznanja je činjenica da su studentski protesti tokom devedesetih godina bili zasnovani na izuzetno dobroj organizaciji, pre nego isključivo na nekoj vrsti «pozitivne energije». Takođe, osnovna odlika tih protesta bio je i niz za Srbiju novih protestnih oblika.

Poslednje pitanje kojim se rad bavi jeste idejna osnova protesta, pri čemu se pre svega posmatraju dva centralna pitanja: (1) demokratizacija i (2) nacionalno pitanje. Na osnovu celokupne analize moglo se zaključiti da su studentski protesti u Srbiji tokom devedesetih godina u osnovi zahtevali demokratizaciju, a po pravilu gledali da izbegnu diskusiju oko „nacionalnog pitanja“. Generalno, međutim, svi studentski protesti su u istoj meri krivicu za gotovo sve društvene probleme pripisivali jednom protivniku: Slobodanu Miloševiću. Pored toga, zahtevi za više demokratije pokazali su se pre kao površni i obuhvatali su time sve ideološke pozicije, koje su opozicione partije u ono vreme artikulisale. Nasuprot tome, stalni zahtevi studenata u vezi sa datim stanjem na univerzitetima – kao drugom i zapravo važnijem nivou studentske kritike – doveli su zaista do učvršćivanja kolektivnog identiteta studenata unutar pokreta, zatim do ponovnog oživljavanja i pluralizacije studentskog organizovanja i konačno do prvih (novih) oblika studentskog predstavnštva na univerzitetima.

Ključne reči: studenti, protest, Srbija, Milošević, društveni pokreti

---

Dorđe Tomić

Street studies – Department: Protest! Student protests during the “Milošević era”

Summary

The text deals with student protests during the nineties in Serbia. After discussing these protests as subject of research by presenting the state of research on this topic, the protests are being contextualized, i.e. the period, called the “Milošević era” by the author is being depicted. This is being followed by the central part of the paper, in which (1) the demands and concrete motives of the protests, (2) the organization – structures and resources, (3) the regional dispersion of the protests, as well as (4) the forms of protest are being analyzed chronologically. The main findings here are the fact that the student protests in Serbia during the nineties were based on a very good organization (more than on some sort of “positive energy” of students) and that the main difference of these protests to previous ones was their (in Serbia) new forms of protest.

Subsequently the ideological basis of the protest is being analyzed, whereas mainly two central questions are being considered: (1) the democratization and (2) the “national question”. As a result of the whole analysis the conclusion could be reached that the student protests in Serbia during the nineties basically demanded democratization and in general tried to avoid the discussion on the “national question”. Altogether however, all student protests assigned blame for almost all problems of the society in the same way to one opponent: Slobodan Milošević. In

addition the demands for more democracy showed as rather superficial, and hence encompassed all of the ideological positions articulated by opposition parties in that period. The repeated demands of the students regarding the respective situation at the universities – the second and actually more important level of students' critique – led on the contrary to a consolidation of the collective identity of the students' movement, furthermore to a revival and pluralization of students' organizing and finally to first (new) forms of students' representation at the universities.

Dorđe Tomić

Straßenstudien – Abteilung: Protest! Studentische Proteste während der „Ära Milošević“

Zusammenfassung

Der Text befasst sich mit studentischen Protesten der 1990er Jahre in Serbien. Nachdem diese Proteste als Forschungsgegenstand besprochen werden, indem der neueste Forschungsstand zum Thema erörtert wird, werden sie kontextualisiert, d.h. es wird der vom Autor als „Ära Milošević“ bezeichnete Zeitraum geschildert. Darauf folgt der zentrale Teil der Arbeit, in dem die (1) Forderungen und konkreten Anlässe der Proteste, (2) Organisation – Struktur und Ressourcen, (3) regionale Ausbreitung der Proteste, sowie (4) Protestformen chronologisch untersucht werden. Die zwei wichtigsten Erkenntnisse sind dabei, dass die studentischen Proteste in Serbien während der 1990er Jahre auf einer sehr guten Organisation beruhten (vielmehr als auf irgendeiner Art „positiver Energie“ der Studierenden), und dass das Hauptmerkmal und der größte Unterschied zu früheren Protesten die (in Serbien) neuen Protestformen waren.

Anschließend wird die ideelle Grundlage der Proteste analysiert, wobei vor allem zwei zentrale Fragen beachtet werden: (1) die Demokratisierung und (2) die „nationale Frage“. Aufgrund der gesamten Analyse konnte zum Schluss gekommen werden, dass die studentischen Proteste in Serbien im Laufe der 1990er Jahre grundsätzlich Demokratisierung forderten und in der Regel die Diskussion der „nationale Frage“ zu vermeiden suchten. Insgesamt jedoch hatten alle studentischen Proteste gleichermaßen die Schuld an fast allen gesellschaftlichen Problemen dem einem Gegner zugewiesen: Slobodan Milošević. Zudem erweisen sich die Forderungen nach mehr Demokratie vielmehr als oberflächlich, und umfassten somit sämtliche von oppositionellen Parteien in jener Zeit artikulierte ideologischen Positionen. Hingegen führten wiederholte Forderungen der Studierenden hinsichtlich des jeweiligen Zustands an den Universitäten – der zweiten und eigentlich wichtigeren Ebene studentischer Kritik – tatsächlich zu einer Festigung der bewegungseigenen kollektiven Identität der Studierenden, zudem zu einer Wiederbelebung und Pluralisierung studentischen Organisierens und schließlich zu den ersten (neuen) Formen studentischer Vertretung an den Universitäten.

Petar Atanacković, Željko Klarić

Novi Socijalni pokreti u Srbiji.
Između apatije, protesta i NGO profesionalizacije

Apstrakt

Novi socijalni pokreti predstavljaju specifičan, pretežno vaninstitucionalno orijentisan vid javnog kolektivnog delovanja, koji je usmeren na pospešivanje ili sprečavanje određenih promena u društvu u kojima deluju. Njihovo delovanje karakteriše stavljanje naglaska na "odbranu" društva, uz izostavljanje zahteva za strukturnim promenama i/ili preuzimanjem političke vlasti. U tom segmentu oni se razlikuju od ranijih društvenih pokreta. Novi socijalni pokreti deluju u sferi civilnog društva, shvaćenog u užem smislu, kao oblasti koja se nalazi između političke sfere i ekonomskog domena društva.

Autori rada pokušali su da istraže problem novih socijalnih pokreta u srpskom društvu. U toku poslednje dve decenije u Srbiji je došlo do veće aktivnosti u oblasti civilnog društva, pre svega u pogledu delovanja studentskog, mirovnog i ženskog pokreta, kao i različitih pokreta i inicijativa za ljudska prava. Međutim, poslednjih godina primetna je i pojava "gibanja" drugačijeg tipa, pre svega različitih antiglobalističkih inicijativa i pokreta za alternativu globalizaciji (tzv. alterglobalističkog pokreta).

Osnovna intencija autorskog tima bila je da izvrši uvid u aktuelno stanje u ovoj oblasti: kako se pokreću i na koji način deluju različiti pokreti i inicijative, kakve stavove zastupaju, koje to vrednosti i kako promovišu. Na koji način se različiti pokreti i inicijative odnose prema političkom i ekonomskom sistemu, te kakve su karakteristike odnosa između različitih pokreta i inicijativa. U kojoj meri pokreti i inicijative uspevaju da utiču na promene u društvu i kako se uspesi i neuspesi u tome reflektuju na njihovo dalje delovanje. Kakve su perspektive različitih inicijativa i pokreta u Srbiji.